МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ФЕДОРЕНКО Мирослав Ігорович

УДК 376-056.262(091)(477)(043.3)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ГЛИБОКИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

13.00.03 – корекційна педагогіка

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП…….3

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНІЙ ТА СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ……..……..10

1.1. Теоретичні основи економічного виховання ……..10

1.2. Проблема економічного виховання в науково-педагогічних дослідженнях ….……24

Висновки до першого розділу……..44

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ……..46

2.1. Обґрунтування методики констатувального етапу дослідження ……46

2.2. Стан економічного виховання та рівні економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору …….……..67

Висновки до другого розділу……...90

РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ В СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕНИМ ЗОРОМЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ……..……...…93

3.1. Обґрунтування змісту та методики експериментальної роботи зі старшокласниками з глибокими порушеннями зору……....93

3.2. Результати формувального експерименту…….146

Висновки до третього розділу……... 160

ВИСНОВКИ……164

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...167

ДОДАТКИ……...…191

ВСТУП

У сучасних соціально-економічних умовах розвитку суспільства суттєво зростає необхідність економічного виховання підростаючого покоління. Непідготовленість населення до ринкових відносин, їх низька економічна грамотність, відсутність навичок економічної діяльності та почуття відповідальності за соціально-економічний розвиток країни породжують потребу у формуванні економічної культури всього населення, в тому числі й в учнів з порушеннями зору.

Освітні установи потребують дослідження стану економічного виховання підростаючого покоління з урахуванням сучасних реалій. Випускники шкіл, які готуються до самостійного життя, незалежно від обраної галузі професійної діяльності, повинні вміти орієнтуватися в економічних питаннях і проблемах, вирішувати різні економічні ситуації, дотримуватися норм економічної поведінки, володіти діловими якостями, моральною стійкістю до негативних явищ ринкової економіки. Вони мають стати повноправними членами економічного співтовариства. Від сформованості їхньої економічної культури багато в чому буде залежати вирішення проблем економічної стабільності суспільства.

Учні з порушеннями зору відчувають певні складнощі у пристосуванні до самостійного економічного життя. Їм важко уявити економічні процеси, що відбуваються навколо них, вони не усвідомлюють, що є повноцінними суб’єктами економіки. Можна зазначити відсутність у випускників шкіл-інтернатів такої важливої якості особистості, як самостійність у прийнятті економічних рішень. Економічне виховання, поряд з іншими складовими змісту навчально-виховного процесу, має значний потенціал формування особистості з високим рівнем економічної культури, зокрема з відповідним раціональним мисленням.

Проблеми економічного виховання молоді як функції суспільства розглядалися на філософському (В. Андрущенко, Г. Глезерман,

А. Здравомислов, М. Михальченко, В. Турагінов, В. Ядов), соціологічному (Л. Буєва, Т. Заславська, В. Крутецький, К. Платонов, Г. Соколова), психологічному (В. Загривний, А. Кітов, Н. Побірченко) рівнях. У педагогіці проблеми економічної освіти в загальноосвітній школі досліджувалися А. Амендом, С. Булавенко, А. Васильєвим, Л. Епштейн, А. Нісімчуком, І. Прокопенко, В. Розовим, О. Савенком, І. Сасовою, І. Смірновим, Б Шемякіним, О. Шпаком та ін.; у вищій школі - О. Кравчуком, В. Мадзігоном, А. Сиротенко, І. Смолюком, О. Падалкою та ін.

Окремі питання економічного виховання дітей з різними видами психофізичних порушень привертали увагу вчених та методистів-дефектологів у контексті вивчення проблем соціально-побутової орієнтації таких дітей, їх морального, екологічного, трудового виховання (Г. Блеч, В. Бондар, І. Дмитрієва, Л. Дробот, А. Жихарєв, В. Купрас, В. Мачіхіна, Н. Павлова, В. Синьов, Є. Синьова, Я. Співак, Л. Стожок та ін.).

Монографічних досліджень, присвячених економічному вихованню дітей з глибокими порушеннями зору, у вітчизняній і світовій літературі нами не знайдено. Актуальність і недостатня розробленість цієї проблеми й обумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Особливості економічного виховання старшокласників з глибокими порушеннями зору».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукової роботи кафедри тифлопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П. Драгоманова «Зміст освіти, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів». Тема затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2012 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №5 від 28 травня 2013 року).

Мета дослідження полягає у розробці та теоретичному обґрунтуванні методики корекційно-виховної роботи з економічного виховання учнів старших класів з глибокими порушеннями зору.

Для досягнення визначеної мети були поставлені такі **завдання**:

1. З'ясувати розробленість досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній та методичній літературі.

2. Експериментально вивчити сучасний стан економічного виховання, розробити показники та критерії щодо визначення рівнів сформованості економічної компетентності незрячих учнів старших класів.

3. Визначити особливості економічного виховання старшокласників з глибокими порушеннями зору.

4. Розробити та обґрунтувати методику корекційно-виховної роботи з економічного виховання учнів з порушеннями зору та перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження: формування готовності до соціальної адаптації в сучасному суспільстві старшокласників шкіл для дітей з порушеннями зору.

Предмет дослідження: особливості економічного виховання учнів старших класів у закладах для дітей з порушеннями зору.

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс методів:

теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, порівняння інформації у філософській, соціологічній, психолого-педагогічній літературі з проблеми дослідження з метою визначення його теоретико-методологічних засад;

емпіричні: аналіз навчальних програм, педагогічної документації та навчально-методичних посібників – для узагальнення досвіду практичної роботи спеціальних шкіл; анкетування, тестування, педагогічні спостереження, бесіди – для виявлення особливостей організації економічного виховання у спеціальній школі, педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний) – для з'ясування рівнів сформованості економічної компетентності учнів старших класів спеціальної школи та перевірки ефективності запропонованої корекційно-виховної методики;

математичної статистики – для опрацювання експериментальних даних і встановлення кількісних залежностей між явищами і процесами, що

досліджувались.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: фундаментальні положення філософії освіти про особистісний та компетентнісний підходи до навчання та виховання, зв'язок освіти з реаліями сучасного життя (В. Андрущенко, І. Бех, Г. Волинка, І. Зязюн, В. Кремень, О. Сухомлинська та ін.); положення про механізми виникнення психічних новоутворень в пізнавальній і мотиваційній сферах особистості (Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, Т. Лаврентьєва, О. Леонтьєв, С. Максименко, М. Подд'яков та ін.); концепція співвідношення первинних і вторинних ознак в структурі порушеного розвитку при зоровій депривації (Л. Виготський, О. Литвак, І. Моргуліс, Є. Синьова та ін.); положення про сутність корекційної спрямованості освіти дітей із психофізичними вадами, корекцію та компенсацію відхилень у ході спеціального навчання (В. Бондар, І. Єременко, С. Конопляста, В. Синьов, М. Супрун, В. Тарасун, С. Федоренко, Л. Фомічова, А. Шевцов, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.); положення щодо організаційно-педагогічних засад економічної освіти і виховання учнів (А. Аменд, О. Шпак, І. Смолюк, О. Собчук та ін.)

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше:*

- подано цілісну характеристику економічної компетентності незрячих учнів старших класів;
- розроблено систему критеріїв щодо компонентів економічної компетентності, показників і рівнів її сформованості у незрячих підлітків;
- з'ясовано особливості економічного виховання дітей з порушеннями зору старшого шкільного віку;
- обґрунтовано методику корекційно-виховної роботи по економічному вихованню учнів шкіл для сліпих;

уточнено зміст навчально-виховного процесу в школах для дітей з порушеннями зору;

набули подальшого розвитку положення: про корекційну спрямованість навчально-виховного процесу в спеціальному освітньому закладі; організаційні форми, методи та прийоми економічного виховання учнів з глибокими порушеннями зору.

Практичне значення дослідження. Виявлені в ході порівняльного дослідження специфічні особливості економічної компетентності незрячих учнів мають значення для діагностики та прогнозування можливостей їх успішної соціалізації. Розроблені зміст та методичні умови економічного виховання можуть бути використані як тифлопедагогами та вихователями спеціальних освітніх закладів для дітей з порушеннями зору, шкіл з інклюзивною формою освіти, так і батьками дітей. Результати дослідження можуть бути використані в плануванні виховної роботи навчальних закладів для дітей з порушеннями зору.

Можливим є використання матеріалів та результатів дослідження при вдосконаленні існуючих і розробки нових програм і посібників з виховної роботи в спеціальній школі, навчальних і науково-методичних посібників для вищих навчальних закладів та в системі післядипломної освіти спеціальних кадрів (курси «Тифлопедагогіка», «Теорія та методика виховання дітей з порушеннями зору»).

Упровадження результатів дослідження відбувалось у загальноосвітньому навчальному закладі I-III ступенів «Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 5 ім. Я.П. Батюка» м. Києва (довідка № 423 від 14 травня 2015 року), комунальному закладі «Одеська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 87 I-II ступенів» (довідка № 072/15 від 14 травня 2015 року), комунальному закладі «Клеванська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 1 I-III ступенів» Рівненської обласної ради (довідка № 166 від 15 травня 2015 року), комунальному закладі «Підгірцівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів» Львівської обласної ради (довідка № 147 від 15 травня 2015 року), комунальному закладі «Львівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат

№ 100 І-ІІІ ступенів» Львівської обласної ради (довідка № 92 від 18 травня 2015 року), Інституті корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П.Драгоманова (довідка № 448/15 від 29 квітня 2015 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: ІІ Міжнародна спільна українсько-американська науково-практична конференція «Карпати-Аппалачі: формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів (Івано-Франківськ, 2013), «Сучасний світ і незрячі: становлення особистості з особливими потребами в інформаційному суспільстві» (Луцьк, 2012), «Сучасний світ і незрячі: доступність та інклюзія – нова якість життя» (Луцьк, 2013), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2012, 2013, 2014, 2015), VI Міжнародна конференція ICEVI східноєвропейських країн «Повна інклюзія у суспільство: все починається з раннього втручання» (Чернігів, 2013), Межвузовская научно-практическая конференция «Инновационный потенциал научно-исследовательской работы аспирантов» (Москва, 2013), Міжнародна конференція «Наратив бедности в условиях системной трансформации общества» (Кишинев, 2014), Міжнародний семінар «Міжнародний досвід: національне законодавство у визнанні нових освітніх технологій, стандартизація та якість електронної освіти» (Київ, 2014), Науково-практичний семінар «Шлях до знань дітям зі зниженим зором» (Київ, 2014), ІІІ конгрес тифлопедагогів України «Шляхи реалізації права інвалідів по зору на якісну освіту в Україні» (Вигода, 2012).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 8 одноосібних публікаціях автора, з них: 5 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – у міжнародному фаховому періодичному виданні, 1 – у міжнародному фаховому виданні, 1 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (266

найменувань) та додатків. У тексті міститься 17 таблиць, 7 рисунків. Загальний зміст дисертації викладено на 204 сторінках, з них основного тексту – 166 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНІЙ ТА СПЕЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Теоретичні основи економічного виховання

Згідно аналітичної доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році», реформування української освіти – чинник людського розвитку та засіб протистояння гуманітарній агресії. Освіта є одним з головних чинників зростання якості людського капіталу, генератором нових ідей, запорукою динамічного розвитку економіки та суспільства в цілому. Щоб українська освіта по-справжньому ефективно виконувала ці важливі завдання, необхідне її оновлення з урахуванням актуальних світових тенденцій розвитку освіти в широкому соціально-економічному контексті.

Модернізація системи освіти в Україні вимагає уваги до вирішення проблем невідповідності структури підготовки спеціалістів реальним потребам економіки, розвитку освіти протягом життя, пришвидшення темпів інтеграції в європейський і світовий інтелектуальний простір. Надзвичайної актуальності у нинішніх умовах набуває також підвищення ролі освіти в формуванні та зміцненні української ідентичності.

Світова економічна система кінця XX ст. – початку XXI століть характеризується новою парадигмою економічного розвитку на основі значного зменшення ролі матеріально-ресурсних компонентів суспільного виробництва та підвищення його інтелектуального складника. Питома вага людського капіталу становить до80 % у національному багатстві розвинених країн, приріст якого визначається сьогодні передусім умовами, створеними для розкриття людського потенціалу. Однією з найважливіших умов такого розкриття є освіта [10].

Одним із завдань сучасного суспільства є виховання особистості, для якої ідеалом є єдність особистих та національно-державних інтересів. Відповідно до ст. 23 Конституції людина має право на вільний розвиток своєї особистості та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується її вільний і всебічний розвиток.

Вітчизняні вчені П.Кононенко та Т.Кононенко у 2007 році розробили Концепційні основи програми національно-державницького виховання, в яких зазначили, що виховання дитини чи громадянина має бути діяльним, чітко спрямованим на мету, поєднаним у теорії та практиці, зорієнтованим на самопізнання й пізнання світу, на його перетворення й самотворення в світлі найвищих гуманістичних та національно-державницьких ідеалів тощо [98, с. 9].

У сфері освіти України активно йде процес її реформування на засадах гуманізації та демократизації. Схоластичний відрив радянської системи виховання від реальних процесів становлення особистості, від соціально-економічних проблем і суперечностей, її регламентація та формалізація призвели до дегуманізації освіти.

Розв'язання завдань гуманізації та демократизації виховання припускає збільшення напрямів виховання й освіти як моменту зростання культуроємності всіх соціальних процесів, що відбуваються в ході перебудови.

Виховання в широкому педагогічному значенні означає цілеспрямований, систематичний, цілісний вплив на людину всіх компонентів педагогічної системи, створеної для досягнення соціально значущої мети розвитку особистості. Такими педагогічними системами є, наприклад, дошкільні установи, заклади загальної та професійної освіти, позаосвітні заклади для вирішення спеціальних соціальних завдань – розвитку здібностей, корекції поведінки тощо [188].

На думку В.Синьова [188], навчання формує готовність особистості до діяльності, до виконання, а виховання формує готовність особистості до соціально правильної поведінки, до вчинків.

Аналіз науково-методичної літератури з питань виховання підростаючого покоління (Ю.Бабанський, І.Бех, Віт.Бондар, Н.Бордовська, Н.Волкова, В.Галузинський, І.Дмитрієва, І.Зайченко, С.Миронова, І.Подласий, В.Синьов, Є.Синьова, С.Страшко, М.Супрун, С.Федоренко, М.Фіцула та ін.) дозволив виділити такі основні сучасні напрями в змісті виховання:

- розумове виховання, мета якого полягає у формуванні інтелектуальної, розвиненої людини, прищепленні культури розумової праці;
- ідейно-громадянське виховання, яке повинно сприяти утвердженню громадянина та патріота;
- моральне виховання, що спрямоване на формування людини, якій притаманні загальнолюдські моральні цінності;
- правове виховання, що ставить за мету виховати правослухняного громадянина;
- статеве виховання, що сприяє засвоєнню підростаючим поколінням знань про взаємини статей, формування культури поведінки і потреб керуватися в стосунках з особами протилежної статі нормами моралі;
- трудове виховання, що стверджує потребу в чесній праці, свідомому ставленні до праці через формування звички та навичок активної трудової діяльності;
- естетичне виховання, що формує у людини здатність сприймати, переживати, оцінювати життя і художні твори за законами краси, вміти примножувати естетичні цінності,перетворювати дійсність за законами краси;

- фізичне й валеологічне виховання, що утверджує потребу в фізичному розвиткові та вдосконаленні й усвідомленні цінності здоров'я;
- екологічне виховання, спрямоване на формування екологічної культури учнів, що є доленосним для всіх жителів нашого спільного – планети Земля.

Останні десятиліття в сучасних напрямах змісту виховання як учнів загальноосвітньої, так і спеціальної школи окремо було виділено економічне виховання (О.Аменд, С.Булавенко, Ю.Васильєв, М.Малишев, І.Мельничук, Л.Мельникова, С.Миронова, М.Монахов, О.Надточієва, А.Нісімчук, О.Падалка, І.Подласий, В.Розов, О.Савенко, І.Сасова, В.Синьов, О.Шпак та ін.).

В.Синьов зауважив, що економічне виховання є невід'ємним компонентом підготовки до трудової діяльності учнів та передбачає:

- безпосередню участь людини у виробничих відносинах;
- формування життєвих уявлень про ринкову економіку;
- виховання якостей дбайливих хазяїв, ощадливого ставлення до матеріальних цінностей, природи, майна, бережливості у використанні енергетичних джерел, продуктів харчування тощо [188].

Усе більшого значення в теорії виховання, враховуючи сучасні економічні умови, набуває економічне виховання, що є важливим чинником підготовки особистості до повноцінного функціонування у складному ринковому середовищі.

У цьому контексті можна стверджувати, що теорія та практика здійснення економічної освіти підростаючого покоління є сьогодні актуальним напрямом психолого-педагогічних досліджень.

Проведений аналіз досліджень із зазначеної проблематики показав, що в науковій літературі поняття «економічне виховання», незважаючи на його широку поширеність, досі не має однозначного визначення й загальноприйнятого трактування. Зокрема, А.Аменд, Ю.Васильєв та

Б.Вульфов формулюють поняття «економічне виховання» як організаційну педагогічну діяльність, спеціально розроблену систему роботи, спрямовану на формування економічної свідомості учнів [7, с. 9].

В.Товстик визначає економічне виховання як процес цілеспрямованого, систематичного впливу на учнів, включення їх у різні види економічної діяльності з метою формування у них економічного мислення й поведінки, умінь і навичок, потреб та інтересів, певних якостей особистості, необхідних у виробничо-економічній діяльності та економічних відносинах поза сферою виробництва» [210].

За визначенням В.Сасової економічне виховання – це систематичний, цілеспрямований вплив суспільства на людину в інтересах формування знань, умінь, навичок, потреб, інтересів та інших соціально-психологічних якостей, а головне, способу мислення та діяльності, які відповідають способу виробництва, цілям, принципам, нормам соціалістичного господарювання і комплексної моралі становлення кожного члена суспільства як господаря-колективіста» [177].

На думку Б.Лихачова, економічне виховання - це «організована педагогічна діяльність, спеціально продумана система роботи, спрямована на формування економічної свідомості учнів. У процесі її здійснення школярі засвоюють поняття та уявлення про організовану та ефективну економіку, розвиток виробничих сил, виробничих відносин у діючому господарському механізмі» [116].

С.Максимюк визначає економічне виховання як педагогічний вплив і діяльність, що спрямовані на формування економічної свідомості учнів [124].

На думку відомого сучасного педагога М.Фіцули, економічне виховання - це організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної культури особистості [223].

Е.Сівашинська [185] дає наступне визначення цьому поняттю: економічне виховання - цілеспрямована взаємодія педагога та вихованців, спрямована на оволодіння економічними знаннями, вміннями, навичками, на

формування економічних переконань та економічно значущих якостей особистості (працелюбності, організованості, економності, підприємливості, ініціативності, самостійності, відповідальності та ін.).

У дослідженні використано тлумачення поняття економічного виховання, сформульоване О.Прутченковим та Т.Терюковою [164], які дають йому визначення як процесу та як результату, а саме: економічне виховання як процес є цілеспрямований педагогічний вплив інших осіб (батьків, вчителів, спільнот тощо) на формування певних економічно значущих рис особистості. Економічне виховання як результат є інтегральна цілісність, що складається з переконань, принципів, навичок, традицій, звичаїв, заснованих на економічних знаннях і культурі людини. На думку цих авторів економічне виховання виражено в поведінкових, емоційних, діяльнісних характеристиках людей, необхідних для ефективного буття та ефективної адаптації до мінливих умов життя.

Актуальним для сучасного економічного та політичного становища країни є визначення, сформульоване відомим вітчизняним педагогом О.Падалкою. Учений зазначив, що економічне виховання – це вироблення в учнів чіткої уяви про наукові закономірності розвитку економіки, особливості ринкових відносин, цілеспрямоване, систематичне формування економічних знань, високої організованості та творчої ініціативи, підготовка їх до продуктивної праці, вмілому, бережливому ставленні до природи, вироблення звички практично використовувати економічні знання у реальному житті [148].

Ю.Васильєв під економічним вихованням школярів розуміє організовану педагогічна діяльність, спрямовану на формування елементів економічної свідомості шляхом передачі основ економічних знань, формування економічних умінь і навичок, пов'язаних з економічно доцільною діяльністю, формування економічно значущих якостей особистості, розвиток економічного мислення на доступному школяреві рівні [41, с. 17].

Ряд авторів у визначенні поняття «економічне виховання» відзначають, що його основним завданням є формування економічного мислення, свідомості, поведінки, якостей особистості, необхідних їй у виробничо-економічної діяльності та повсякденному житті (І.Іткін, О.Кирилова, К.Клепач, Н.Кулакова, Н.Міхалкович, М.Михайлов, Л.Мельникова та ін.). Інші дослідники зазначеної проблеми вважають, що економічне виховання виражається, насамперед, в осмисленому, усвідомленому, відповідальному ставленні до праці (Б.Шемякін, В.Розов), до праці і навколишнього середовища (Н.Міхалкович), до праці, її результатів, природного середовища, до часу (О.Кирилова, А.Прутченков, В.Ширинський та ін.).

Таким чином, аналіз теоретичних робіт науковців показав, що поняття економічне виховання в широкому розумінні розуміється як організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної свідомості через передачу економічних знань, формування економічних умінь і навичок, пов’язаних з економічно цілеспрямованою діяльністю, формуванням економічно значущих якостей особистості, розвиток економічного мислення.

Економічне виховання є виключно важливою і незаперечно необхідною умовою формування творчого потенціалу особистості (К.Веретеннікова, Р.Главатських), її економічної культури, сприяє формуванню економічного мислення.

Економічне виховання, є одним з важливих компонентів загальної системи виховання та дає можливість закласти основи економічної культури особистості ще в період її навчання в школі.

Майже всі дослідники зазначеного вище питання доходять висновку, що економічне виховання слід розпочинати ще в початковій школі, оскільки саме в молодшому шкільному віці закладається основа майбутнього формування особистості. Ощадливість, організованість, дбайливість та інші якості людини слід виховувати з дитячих років. Отже, процес економічного виховання учнів, починаючи з молодших, повинен бути цілеспрямованим і

систематичним, що багато в чому залежить від психологічної та педагогічної готовності дитини до цього.

Учені притримуються думки, що метою економічного виховання є формування й закріплення певних зразків (моделей) поведінки в економічній системі, заснованих на знанні, нормах і правилах. Слідування цим зразкам хоча й робить життя людей більш прагматичним (заснованим на економічних засадах), але в той же час залишає свободу для самореалізації особистості. Освоюючи нові для себе економічні ролі, люди змінюють спосіб свого мислення (тим самим підкоряючи його законам економіки) [164].

Вітчизняними дослідниками зазначеної проблеми (О.Падалка, О.Шпак) визначені наступні основні завдання економічного виховання підростаючого покоління:

- ознайомлення молоді із законами ринкової економіки, шляхами підвищення її ефективності, вдосконалення виробничих відносин; системою і методами управління виробництвом;

- формування здатності до економічного мислення, вміння оволодівати новими методами та прийомами праці;

- виховання почуття й рис ефективного господаря;

- розвиток здорових матеріальних потреб, умінь розпоряджатися грошима тощо.

Автори зазначають, що зміст економічного виховання учнів у навчальних закладах має обиратися, орієнтуючись на формування в них моральних та ділових якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності. Це — суспільна активність, підприємливість, ініціативність, відповідальність, господарське ставлення до особистого та суспільного майна. Важливого значення набуває розвиток раціональних здібностей, прагнення працювати рентабельно, оновлювати технологічні процеси та обладнання, підвищувати продуктивність праці, якість продукції, досягти особистого успіху й добробуту тощо.

Економічне виховання підростаючого покоління, на думку В.Семенихіна, має яскраво виражений прикладний характері тому прийоми й методи його здійснення необхідно виділяти із загального арсеналу педагогічних прийомів і методів [184, с. 86].

А.Нісімчук вважає, що суб'єктом економічної діяльності людина виступає і як певний фахівець, і як приватна особа (в сім'ї). Як майбутній працівник вона має оволодіти такими економічними вміннями [137]:

- планувати та організовувати свою працю;
- виконувати свої професійні обов'язки, трудові завдання згідно зі встановленими в суспільстві економічними та іншими нормативами;
- оцінювати результати своєї праці за відповідними критеріями, шукати шляхи для підвищення її ефективності.

Слід відзначити, що ряд авторів у визначенні економічного виховання зауважують, що його основою є формування економічного мислення, свідомості, поведінки, якостей особистості, що необхідні їй у виробничо-економічній діяльності та повсякденному побутовому житті (В.Іткін, Е.Кирилова, К.Клепач, Н.Кулакова, Н.Михалкович, М.Михайлов, Л.Мельникова та ін.).

Дослідники підкреслюють, що в процесі економічного виховання в учнів формується економічне мислення, а це сприяє осмисленню явищ економічного життя, засвоєнню економічних понять і теорії в їх логічному взаємозв'язку, розумному оперуванні знаннями.

На думку вчених, економічне мислення - це відображення людиною закономірностей суспільного виробництва у вигляді понять в їх певній системі та логічному зв'язку. Тому розвиток економічного мислення вимагає постійного підвищення якості економічних знань і формування нових навичок у людини.

Ефективність економічного виховання в середніх освітніх закладах підвищується за рахунок педагогічного керівництва вчителя та вихователя, які володіють основами економіки та методикою економічного виховання,

методами діагностики сформованості економічних уявлень та економічної вихованості учнів [133, с. 69].

Учені, які вивчають питання формування економічного мислення з педагогічних позицій, не вважають його предметом психології й визначають його як таку внутрішню якість особистості, яка зумовлює її здатність розуміти й засвоювати економічні знання, що здобуваються шляхом опосередкованого, узагальненого й адекватного відображення дійсності, та успішно реалізувати їх у практичній діяльності. Ознака "економічне" надає терміну мислення своєрідний сенс, що підкреслює його зміст, виражає стиль мислення, його певну спрямованість. Формування та розвиток економічного мислення учнів передбачає як застосування загальних норм правильного мислення до певного змістовного матеріалу, так і орієнтацію в осмисленні соціально-економічної дійсності, що виникає на основі усвідомлення теоретичного змісту економічних явищ і реалізується в процесі практичної діяльності людини [119].

На думку В.Євсєєва [68], економічне мислення - це погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності, зв'язками, в які вони вступають кожного дня.

Об'єктом економічного мислення є економічне життя, економічні відносини, вся господарська діяльність у цілому. При цьому суть економічних відносин виражає не лише виробничий процес, а й проблеми власності, розподілу, обміну та споживання. Тому дитина, яка ще не включилася у виробничі відносини, але в майбутньому це має відбутися, вже повинна мати певний свідомий рівень економічного мислення. Джерелом його формування є відносини споживання, економічна інформація, практична діяльність [67].

Учені зазначають, що суб'єктом економічного мислення є особистість. Вони виділяють наступні основні риси економічного мислення особистості [66; 67]:

- гнучкість, динамічність та конструктивність, що формують реалістичний стиль економічного мислення;

- науковість, реалістичність, критичність, націленість на науково-технічний процес, аналітичність;

- творчість і розрахунок;

- глибока наукова обґрунтованість;

- врахування вимог соціального характеру, екології, морально-психічних процесів;

- масштабність;

- гнучкість;

- творчий новаторський підхід до розв'язання виробничих завдань;

- націленість на прискорення, нову якість зростання та інтенсифікацію; почуття оптимізму, впевненості в завтрашньому дні.

Нижче проаналізуємо деякі основні риси економічного мислення, визначені науковцями, більш детально.

1. Науковість означає, що сприйняття людьми економічних процесів і ставлення до цих процесів повинно базуватися на наукових знаннях про економіку, її закони, вплив на життя кожного тощо.

2. Гнучкість – це здатність орієнтуватися в будь-яких економічних обставинах і враховувати нові економічні обставини, явища та процеси в ході прийняття рішень та їх реалізації; вміння змінювати намічену програму діяльності й спокійно сприймати нові погляди та ідеї, своєчасно відмовлятися від застарілих, але поки що загальноприйнятих поглядів. Гнучкої та динамічної психіки вимагають динамічність економіки, науково-технічного процесу, рухомість і постійна мінливість структури виробництва й потреб суспільства.

3. Реалістичність – це здатність адекватно сприймати існуючі економічні відносини й відповідно до них діяти. Оцінка різноманітних господарських ситуацій повинна спиратись на теоретичні положення, що є основою практичних дій. Реалістичність проявляється в оцінюванні

зробленого, розумінні процесів, що відбуваються або будуть відбуватися, в постановці поточних і перспективних завдань, розробленні планів тощо [113].

Важливе значення має також усвідомлення відповідальності особистості за власний успіх у житті. Кожна дитина повинна усвідомити, що розраховувати треба лише на себе, і, що за зроблений вибір треба відповідати самому.

4. Конструктивність, що включає вміння чітко визначати завдання, планувати свою діяльність, обирати найбільш раціональні способи й засоби досягнення мети, економити ресурси, доводити рішення до повного втілення, використовувати найдоцільніші форми й методи роботи, не зупинятися перед труднощами.

5. Масштабність – це здатність передбачати завтрашній день, віддалені результати своєї діяльності, і в результаті, своєчасно коригувати її, раціонально організовувати споживання, бачити шляхи економії в домашньому господарстві тощо. Бачення перспектив допомагає приймати правильні рішення, зважено підходити до будування планів.

6. Орієнтація особистості на досягнення високої ефективності праці передбачає ефективне використання ресурсів, покращення умов організації праці, вдосконалення технологічного процесу, впровадження новітніх досягнень техніки та науки тощо.

Проявом цієї риси є бачення нової функції знайомого об'єкту, створення оригінального способу розв'язання поставлених завдань, коли відомі інші тощо.

7. Врахування вимог соціального характеру - екології, морально-психічних процесів.

8. Оптимізм, упевненість у своїх силах і завтрашньому дні. Величезної шкоди завдає людині переоцінка труднощів і недооцінка власних можливостей [236].

Економічне мислення являє єдність змісту економічних знань, способів розумових дій і установок особистості на їх використання в пізнанні та осмисленні даних конкретних соціально-економічних явищ. Існує багато досліджень учених, які презентують різні варіанти складових економічного мислення. Зокрема В.Дудик та С.Лукаш обґрунтовують наступні складові економічного мислення, що є об'єктами впливу педагога: мотиваційна, операційна (або інтелектуально-логічна) й дієво-практична [67; 119].

Учені підкреслюють, що мотиваційна складова економічного мислення людини виражає її ставлення як суб'єкта до об'єкта пізнання, до завдань, які вона виконує, забезпечує готовність до аналізу, осмислення соціально-економічних явищ, проектує економічну свідомість на сучасність, суперечності та окремі прояви цієї свідомості у властивій їй системі зв'язків. Мотивація поведінки має пов'язуватися з економічною доцільністю. Реалізація загальних норм правильного формально-логічного мислення регулює основні ідеї економічного буття. Усвідомлення останніх повинно досягти рівня установок особистості на їх використання в будь-якій діяльності.

Операційна (інтелектуально-логічна) складова - це способи аналітико-синтетичного мислення, що реалізуються завдяки логічним діям.

На думку вчених перероблені таким чином у свідомості людини знання далі регулюють поведінку, а формування економічного мислення повинно забезпечити оволодіння певною сукупністю вмінь мисленнєвої діяльності [233].

Дієво-практична складова — це досвід творчої діяльності, в якій формується й реалізується економічне мислення. Цей досвід є обов'язковою умовою розвитку економічного мислення. Його проявами в практичній діяльності слід вважати не тільки економічні вміння, а й прагнення економічно доцільно побудувати свою діяльність. Навіть якщо такі спроби не закінчаться успішно або не дадуть очікуваних результатів, можна вважати, що дієво-практичний компонент економічного мислення розвинутий [71].

Учені зазначають, що економічне мислення є обов'язковим елементом економічної свідомості та економічної культури й пов'язане з соціально-психічними якостями людини (ощадливість, підприємливість, діловитість тощо). За умови органічного злиття економічної освіти й виховання економічне мислення та свідомість переходять у відповідні соціально-психічні якості вихованця, в практичні навички економічної діяльності.

Економічне мислення багато в чому визначається особистісними якостями, адже кожна конкретна мисляча особистість має певні соціальні якості. Мислення людини, якій притаманні ділові якості, людини наполегливої, здатної до пошуку, буде зовсім іншим, аніж мислення людини неініціативної та байдужої навіть за умови однакового рівня економічних знань у них.

Економічна освіта й виховання служать основою, що формує тенденції гуманізації або дегуманізації суспільства, яка може деформувати або укріпити основні характеристики суспільно-економічного життя.

За визначенням науковців, економічна культура – це складне особистісне утворення, що визначається й регулюється комплексом уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства та пов’язані з його економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає економічну поведінку особистості [206].

Аналіз науково-методичної літератури показав, що формуванню економічної культури громадян сьогодні вітчизняні вчені стали приділяти багато уваги. Вони зазначають, що в загальноосвітній школі має закладатися фундамент економічної культури особистості [38; 40; 54; 59; 66; 108; 131].

На думку дослідників процес формування економічної культури учнів – це цілісна організація навчально-виховного процесу, що ґрунтується на набутті визначеної сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм і

цінностей, яка проявляється в стійких переконаннях особистості та нормативах її соціально-економічної поведінки.

Для формування економічної культури учнів повинна застосовуватися певна система навчально-виховних заходів. Як зазначає А.Дзундза «… у кожній системі можна виділити компоненти, які найбільшою мірою забезпечують її цілісність, визначають функціонування всієї системи та її окремих складових, тобто системоутворюючі компоненти. Окрему групу утворюють компоненти, які характеризують функціональні значення всієї системи, функціонально залежать від системоутворюючих – функціональні компоненти» [59, с. 65].

Учений наголошує, що у цілісній системі, якою є соціоекономічна культура, будь-яке відокремлення компонентів певною мірою є штучним, оскільки всі визначені компоненти тісно пов’язані та взаємозалежні. Як зазначалося вище, до системоутворюючих складових відносяться операційний та дієво-практичнний компоненти економічної культури, а функціональною складовою є мотиваційний компонент, у якому виділяються підсистеми.

Слід зазначити, що формування будь-якого компоненту не можливе ізольовано від інших компонентів, адже всі вони взаємопов’язані. Тобто, формування економічної культури можливе лише за умови комплексного підходу.

1.2. Проблема економічного виховання в науково-педагогічних дослідженнях

Необхідно зазначити, що проблема економічного виховання учнів загальноосвітніх шкіл та молоді не є принципово новою для вітчизняної загальної педагогіки.

Система економічної освіти та виховання в українській школі почала поступово створюватися ще на початку радянського періоду. Питанями

історії розвитку та періодизації економіної освіти й виховання у радянський час займалися такі вчені, як А.Аменд [6], В.Розов [170], Л.Епштейн [246], Б.Шемякін [231] та ін.

Сучасним вітчизняним дослідником С.Булавенко [38] у 2011 році було виділено й обгруновано пять періодів у розвитку педагогічної думки в Україні, що стосувалася питань економічного виховання учнів:

перший – формування політехнічної та трудової шкіл у 1917-1950 рр.;

другий – закладання основ економічного виховання (виховання бережливості та раціонального ставлення до природних ресурсів) у 1950-1970 рр.;

третій – розвиток науково-педагогічної думки щодо економіного виховання у 1970-1980 рр.;

четвертий – дослідження економічного виховання з 1980 по 1992 рр.;

п’ятий періодрозпочався з 1992 р. і триває до сьогодні.

С.Булавенко встановила, що педагогічні основи економічного виховання були закладені Н.Крупською в 1916 р. у праці «Народна освіта й демократія» й розвинуті в 1920-1933 рр. на етапі становлення радянської школи. Вона у своїх статтях і наукових працях розглядала принципово новий підхід до виховної роботи в школі, звертаючи особливу увагу на економічний та соціальний аспекти.

У своїй праці «Коллективная работа учительства» [105], Н.Крупська виклала основи економічного виховання учнів, наголошуючи, що школа має навчити дітей ставити перед собою певну виробничу мету, спочатку просту, поточну, а потім більш складну та перспективну. У своїх педагогічних творах вона визначає одним із важливих завдань шкільної освіти політехнізацією школи, виховання такого покоління, яке вміє планово працювати.

Цієї ж позиції, що й Н.Крупська, дотримувався П.Блонський. У своїй роботі «Трудова школа» він вказував на те, що політехнічна школа «сполучає знання з дією й освіту з умінням, є одночасно і школою волі, і школою інтелекту, виховуючи характер і утворюючи мислення на одному й тому ж

матеріалі та одному й тому ж процесі». Автор також наголошував на тому, що в індустріальному вихованні найважливішим моментом є його організація [23]. Необхідно зазначити, що в ті роки термін «економічне виховання» найчастіше замінявся терміном «індустріальне виховання».

Перші цілеспрямовані заходи щодо впровадження економічної освіти, навчання та виховання учнів в Україні в радянський період розпочалися після прийняття у 1922 р. “Кодексу законів про народну освіту УСРР”. Згідно із цим законодавчим актом усім дитячим навчальним закладам надавалися земельні ділянки, які потрібно було експлуатувати на засадах виробничих колективів, що потребувало наявності в учнів певних економічних знань та умінь [173, с. 12].

На становлення економічного виховання в цей період значний вплив мали праці С.Шацького. Він уважав, що «завдання школи полягає у раціональній організації дитячого життя й вказував на те, що вибір видів суспільно-корисної праці визначається перш за все місцевими потребами в галузі господарства, культурою, побутом та потребами дітей і колективу» [230, с.49].

Великого значення для наукового обґрунтування проблем економічного виховання мала педагогічна спадщина А.Макаренка.

Раціональну економічну й господарську діяльність, одержання прибутку А. Макаренко вважав засобами створення кращих умов виховання та навчання дітей, підготовки їх до життя й праці в суспільстві, де б вони могли успішно адаптуватися.

Особливістю економічного виховання в педагогічній системі А. Макаренка було те, що, на його думку, не знання про способи господарювання та виробництва мали перетворюватися у вміння та навички, а навпаки – в процесі економічної діяльності отримані його вихованцями вміння та навички мали трансформуватися у певні знання з економіки.

Слід відзначити вислів А.Макаренка про те, що виховання громадянина – це “виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту” [120].

Для досягнення цієї мети мали бути вирішені такі завдання, як засвоєння вихованцями економічних знань; розвиток економічного мислення, вміння орієнтуватися в складних суспільно-економічних ситуаціях; виховання готовності до економічної діяльності; створення умов для самореалізації особистості як економічно активного члена суспільства тощо.

А.Макаренко вважав, що різні види економічної діяльності перебувають у взаємодії, доповнюють один одного, створюючи цілісну систему навчання та виховання. Зокрема, навчальна робота сприяє засвоєнню теорії та практики взаємодії основних законів суспільства та природи, оволодінню прийомами економічного мислення, а суспільно корисна праця формує вміння приймати економічно доцільні рішення.

На думку видатного педагога, кишенькові гроші й заробітна платня стимулюють вихованців до навчання та хорошої поведінки, сприяють формуванню вміння орієнтуватися в складних життєвих ситуаціях, ощадливості, вчать будувати свій бюджет, раціонально задовольняти свої матеріальні потреби. Зокрема, він зазначає, що основною метою надання кишенькових грошей було навчити колоністів “керувати грішми”, при цьому гроші видавалися диференційовано, що стимулювало підлітків до кращої роботи й поведінки. За гарне навчання вихованців та робітфаківців заохочували додатковими стипендіями. Заробітна плата комунарів забезпечувала вихованцям певний рівень життя після закінчення закладу та стимулювала продуктивність їхньої праці, підвищувала в них відповідальність і матеріальну зацікавленість.

Показниками ефективності економічного виховання, яке реалізовував у своїй діяльності А.Макаренко, були показники ефективності економічної діяльності навчально-виховних закладів та підприємств. Найкращим «педагогом» він вважав госпрозрахунок, найбільш дієвими методами виховання – заохочення та матеріальне стимулювання.

Як засвідчує аналізований матеріал, теоретичні та практичні проблеми економічного виховання та освіти учнів активно досліджувалися протягом

першого періоду багатьма вченими - П. Блонським, А. Макаренком, Т. Шацьким та ін. Вони виявили педагогічно доцільні форми та методи зв'язку навчання з продуктивною працею; обґрунтували психолого-педагогічні основи трудового виховання, роль і педагогічну значущість для нього чітко окреслених організаційних та планових аспектів; підтвердили необхідність формування в учнів економічно значущих рис особистості: планування колективної та самостійної праці, оцінка її ефективності, прогнозування результатів праці на основі економічного аналізу, спостережливості, розважливості, організованості, розсудливості в праці; визначили зміст понять "індустріальне виховання" та "господарче виховання" тощо.

У згаданий період економічна освіта учнів здійснювалася переважно в процесі їх трудової підготовки. Після прийняття у 1937 р. Народним комісаріатом освіти УССР рішення № 309 «Про скасування викладання праці як самостійного предмета» [173], економічну підготовку учнів у школах було фактично припинено.

Позитивні зрушення в економічному вихованні підростаючого покоління відбулися лише з прийняттям Закону "Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР" у 1958 р. [173]. Зазначеним Законом передбачалося не лише здійснення економічної підготовки учнів, але й упровадження нових організаційних форм їх трудової діяльності (навчально-виробничі бригад, табори праці та відпочинку, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, шкільні лісництва тощо), що мали велике значення для розвитку економічної активності особистості.

Видатний вітчизняний педагог В.Сухомлинський постійно піклувався про виховання у дітей бережливого ставлення до навколишнього середовища. Сутність економічного виховання підростаючого покоління він сформулював наступним чином: «Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не лише людські відносини, не лише приклад і слово старших, не

лише традиції, що бережно зберігаються в колективі, але й речі – матеріальні й духовні цінності. Виховання середовищем, обставинами, створеними самими ж учнями, речами, які збагачують духовне життя колективу, – це на наш погляд, одна із найтонших сфер педагогічного процесу» [208, с. 16].

У 1960-х рр. у руслі вирішення визначеного державою завдання покрашення економічної підготовки трудящих, яке численними постановами ставили партія та уряд, економічна освіта й виховання учнів вирізнилися в самостійний напрям педагогічних досліджень Саме в цей період у науково-педагогічній літературі вперше з'явився термін «економічна підготовка учнів».

Узагальнивши найвагоміші здобутки цього періоду, доходимо висновку, що тогочасні педагоги економічну освіту й виховання підростаючого покоління розглядали як складову частину комуністичного виховання учнів, що виразилося в її заідеологізованості.

Протягом 60–80-х рр. XX століття вченими були проведені численні дослідження, завдяки яким вони визначили психолого-педагогічні засади та різноманітні форми економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл. Аналіз змісту навчання в загальноосвітніх школах тих років показав, що економічна підготовка здійснювалася не в процесі вивчення окремого предмета, а в процесі всієї навчально-виховної роботи з учнями як в шкільній, так і в позашкільній діяльності.

Перші дослідження, що безпосередньо стосувались економічного виховання, були здійснені економістами Л.Пономарьовим [154] та Л.Епштейном [246] у 1967 році. Економічне виховання вони розглядали як суттєвий фактор розвитку народного господарства, як необхідну умову наукової організації виробництва, як фактор формування відношення особистості до праці та суспільної власності.

Важливими для педагогіки стали дослідження вчених Л. Бляхмана [24], І. Іткіна [84] та В. Попова [155]. Вони обґрунтували та дали визначення поняттю «економічне мислення», розкрили його специфіку й структуру;

визначили критерії рівнів розвитку економічного мислення учнів, визначили фактори, що сприяють економічному розвитку особистості.

Вченими (І. Кітов [92], К. Платонов [149], В. Феофанов [222]) було запропоновано виділити особливу галузь знань на перетині економіки та психології, що була б спрямована на вивчення закономірностей розвитку економічної свідомості особистості.

Питанням економічного виховання в 1964-1967 роках був присвячений також ряд педагогічних дисертаційних досліджень, зокрема В.Близнюка «Спільна робота школи і робочих колективів з виховання комуністичного відношення до праці в учнів старших класів» [21], І.Ломоносова «Педагогічні основи формування комуністичного відношення до праці в учнів старших класів» [118], Л.Мельникової «Деякі економічні питання у вихованні учнів середньої загальноосвітньої школи» [130]. Зазначені дослідники вивчали різні питання економічного виховання учнів середньої загальноосвітньої школи. У результаті проведених досліджень учені дійшли висновку, що лише в процесі суспільно-корисної праці можливо здійснювати якісне економічне виховання дітей.

Протягом цього періоду в педагогіці було зроблено наукові узагальнення теорії та практики економічного виховання, що розглядали економічне виховання як процес формування в учнів діалектико-матеріалістичного розуміння економічних закономірностей суспільного розвитку. Передбачалося поступове поетапне формування в учнів економічного мислення. У них мали бути сформовані такі якості особистості, як господарність, діловитість, бережливість, економічна заощадливість та ін., необхідні у виробничо-економічній діяльності й економічних відносинах поза сферою матеріального виробництва, у повсякденному житті тощо [38].

У 70–80-х рр. XIX століття вченими та практиками було реалізовано перші спроби впровадження до змісту загальноосвітньої підготовки учнів систематизованого навчального матеріалу, спрямованого на формування системи економічних знань та умінь. Його передбачалося реалізовувати в

процесі вивчення відповідних факультативних курсів.

З цією метою вченими-методистами було розроблено декілька експериментальних програм факультативних курсів економічної спрямованості для загальноосвітніх навчальних закладів, але з різних причин широкого застосування в навчально-виховному процесі вони не одержали.

Аналіз науково-методичної літератури із зазначеної проблеми показав, що у цей період економічне виховання розглядалося: по-перше, як частина елемента трудового виховання (Ю.Васильєв [41], Н.Кулакова, О. Попов [155], І. Прокопенко [159], В. Розов [171], І. Сасова [177], Д. Тхоржевський [211], О. Шпак [236] та ін.); по-друге, як синтез трудового, морального, ідейно-політичного виховання (В.Розов); по-третє, як самостійний напрямок, складова частина системи виховання (А.Аменд, И.Барило, З.Валієва, І.Іткін, Л.Кураков, Л.Нульман, О.Плахотнік, І.Рябініна, І.Сасова, Т.Сергеєва, В.Товстик та ін.).

У результаті проведених досліджень було розроблено та обґрунтовано систему економічної підготовки учнів середньої та старшої школи в процесі трудового навчання, що реалізовувалася на відповідних уроках та в позаурочній діяльності учнів (наприклад, під час виробничих екскурсій та виробничої практики, в процесі суспільно корисної праці та побутовій діяльності тощо).

Аналіз програм з трудового профільного, допрофесійного та професійного навчання старшокласників показав, що до них були включені завдання та зміст, що передбачали вивчення основ економіки й організації виробництва.

Отже, одним з головних теоретико-методологічних здобутків педагогічної науки в зазначений період з проблеми економічної підготовки учнів загальноосвітньої школи стало положення про необхідність її реалізації на фоні навчально-практичної діяльності учнів економічного характеру. Багато дослідників (О. Попов [155], І. Прокопенко [157], І. Сасова [177] та ін.) вважали, що визначальною передумовою економічної освіти, навчання та

виховання учнів повинна стати їх практична діяльність економічного спрямування.

Дослідженням економічного виховання у 80-90-х роках XX століття займались А.Аменд [8], Ю.Васильєв [41], А.Нісімчук [136], О.Падалка, І.Сасова [177], І.Смолюк [198], О.Шпак [233], П.Шемякін [231] та інші вчені. Вони вивчали економічне виховання з точки зору раціонального використання трудових ресурсів, економності, трудового виховання, профорієнтаційної роботи тощо.

А.Аменд стверджував, що оволодіння економічними знаннями та навичками має виражатися в набутих ділових якостях учнів. Результати своїх досліджень він виклав у навчальних посібниках «Економічне виховання молодших школярів» (1982) [9] та «Економічна освіта і виховання учнів V - XI класів» (1988) [8].

Ю.Васильєв [41] у своїй праці «Економічна освіта і виховання учнів» (1983) визначив мету економічного виховання - формування в учнів економічних знань, умінь та специфічних якостей з метою підготовки їх до економічної діяльності.

Розглядаючи питання виховання бережливого ставлення до майна та природних ресурсів у школі та в сім'ї, на проблемі економічного виховання зупинялися Г.Звєрєва (1983) [79], З.Калмикова [86], Л.Киян [93], О.Федоров (1990) [219].

Психолого-педагогічні основи економічного виховання, формування нового ставлення до праці проаналізував В.Розов (1985) [170]. Учений справедливо вказує на те, що «сам процес економічного виховання має здійснюватись на основі специфічних, притаманних йому принципах, які б відображали мету економічного виховання, визначали головні його напрямки, всю його систему: зміст, методи, управління» [170, с.31].

Б.Шемякін визначив одним із головних завдань економічного виховання - виховання у дітей готовності до економічної діяльності. У цій готовності він визначив такі основні її компоненти: економічні потреби,

економічну загальноосвітню підготовку, економічно усвідомлене ставлення до праці. Автор також здійснив аналіз стану економічного виховання учнів у загальноосвітній школі та визначив шляхи підвищення його ефективності, одним з яких стала можливість економічного виховання у процесі вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін та предметів природничо-математичного циклу [231].

Питання економічної освіти та виховання учнів розглядав Л.Кураков у роботі «Економічна освіта і виховання учнів» (1987) [111]. Автор зазначив, що одним із головних шляхів підвищення ефективності економічного виховання є покращення економічної компетентності педагогів та батьків. Тому він запропонував створити спеціально організовану систему підвищення рівня економічних знань та вмінь адже економічна освіта «має привести як до засвоєння певної системи знань, так і до оволодіння вміннями і навичками економічних розрахунків, економічного аналізу виробничої діяльності, без яких економічні знання не знайдуть практичного застосування, будуть відірвані від економічної діяльності індивіда» [111, с. 47].

Дослідженням організації економічного виховання в позаурочний час на шкільному виробництві займався М.Малишев [125]. Він зазначив, що ефективність економічного виховання залежить від наявності в учнів високого рівня економічних знань. Автор виділив чотири групи форм позакласної роботи з економічного виховання. Три виділені ним групи спрямовані на підвищення рівня економічних знань, а в четвертій представлено різновиди суспільно-корисної праці.

Досить докладно розглянув питання становлення економічної свідомості учнів, фактори їх економічного виховання, вплив сім'ї та школи на економічне виховання О.Федоров (1990) [219].

Надзвичайно важливим у цей період стало дослідження з питань економічного виховання підростаючого покоління А.Нісімчук. У своїх працях «Економічне виховання у сільській школі» (1988) [136] та

«Економічна освіта учнів» (1991) [137] вчений детально виклав сутність процесу економічного виховання. Він визначив зміст економічного виховання у сільській школі та сім'ях сільських учнів, виховання в школярів зацікавленості в отриманні економічних знань, формування економічної культури цих дітей тощо. Автор розкрив шляхи виховання в учнів потреби в економічних знаннях, загальні та спеціальні методи формування економічних умінь і навичок у дітей як на уроках трудового навчання, такі в позаурочний час.

Отже, аналіз досліджень, проведених до 1991 р., показав, що економічне виховання вченими та методистами рекомендувалося здійснювати у процесі вивчення різноманітних дисциплін (особливо на уроках трудового навчання), залученні учнів до суспільно-корисної праці, поєднанні зусиль школи та сім'ї. Можливості економічного виховання шляхом уведення в зміст освіти економічних дисциплін в загальноосвітній школі чи виділення економічного виховання в окремий напрям в змісті виховного процесу майже не розглядались.

Докорінні соціально-економічні зміни, що розпочалися в країні зі здобуттям незалежності починаючи з 1991 р., потребували формування нової сучасної економічної культури української нації, що стало поштовхом до активізації наукових досліджень з проблем економічної освіти молоді.

У цей період питання економічного виховання в школах розглядалися вченими, дослідниками, практиками як підготовка учнівської молоді до життя в умовах ринкової економіки (Л.Побірченко [150], В.Розов [170], І.Прокопенко [159], О.Шпак [238], Б.Шемякін [231]).

Аналіз дисертаційних досліджень цього періоду показав, що вони були спрямовані на формування соціально-адаптованої особистості в умовах ринкової економіки. Цю тематику досліджували В.Загривний [74], Є.Камишанченко [89], С.Лукаш [119], Р.Мачулко [129], О.Надточієва [134], Н.Побірченко [150], Р.Пустовійт [167], Н.Солоненко [203], К.Старченко [205] та інші.

Питання організаційно-педагогічних засад економічної освіти й виховання учнів у ряді своїх робіт досліджував вітчизняний учений О.Шпак [233-238], який розробив відповідні методичні рекомендації стосовно викладання економіки у старших класах загальноосвітньої школи. Окрему увагу автор звернув на практичне застосування учнями економічних знань і вмінь, отриманих на уроках, розробивши ряд тестових, ситуаційних та ігрових завдань для старшокласників.

Важливим у педагогіці для сфери економічного виховання став науковий доробок Н.Побірченко, зокрема її праці: «Підготовка учнівської молоді до ринкової економіки» (1999) [150] та «Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності» (1999) [151], у яких автор дала психологічне обґрунтування сутності поняття економічного мислення, представила програми розвитку економічного мислення, дослідила розвиток в учнів особистої готовності до професійно-підприємницької діяльності та ін.

Формуванню економічної культури в учнів приділяли увагу також такі вітчизняні вчені, як С.Булавенко [38], А.Дзундза [59], Т.Заславська [78], Я.Кузьмінов [108], В.Макеєва [123], В.Радаєв [168], О.Савенко [173], Г.Соколова [200] та інші.

Так, у своєму дисертаційному дослідження на тему «Формування економічної культури учнів основної та старшої школи» (2011) С.Булавенко обґрунтувала та представила цілісну систему формування економічної культури учнів основної й старшої школи та запропонувала відповідні педагогічні умови (організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у загальноосвітній школі; включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; організація позаурочної та громадської діяльності в загальноосвітній школі соціально-економічного

спрямування; вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем). Дослідниця розробила змістові матриці економічної культури на різних рівнях (суспільства, етносу, колективу та особистості); виявила критерії, відповідні їм показники (економічний інтелект – економічне знання, мислення; наявність цінностей – загальнолюдські, комунікативні та інформаційні, культури споживання і корпоративної діяльності; володіння знаннями й уміннями вирішення економічних задач) та рівні (ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системно-творчий) сформованості економічної культури учнів загальноосвітньої школи.

Питанням визначення соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах присвячене дослідження О.Савенка «Економічна підготовка учнів у позашкільних навчальних закладах». Дослідник здійснив теоретико-методичне обґрунтування економічної підготовки учнів у позашкільних навчальних закладах; визначив сутність понять “економічна підготовка учнів позашкільних навчальних закладів”, “економічна компетентність учня”; розробив структуру соціально-педагогічних умов економічної підготовки учнів за компонентами (концептуальний, технологічний, організаційний); розкрив компоненти економічної компетентності учнів позашкільних навчальних закладів (пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісно-поведінковий).

На сучасному етапі розвитку економічної освіти й виховання учнів загальноосвітньої школи особлива увага звертається на формування особистості, пристосованої до життя й праці в умовах складної ринкової економіки.

Питання економічного виховання дітей з порушеннями психофізичного та інтелектуального розвитку належать до відносно нових не лише у вітчизняній, але й в зарубіжній корекційній педагогіці.

Аналіз доробків вітчизняних та зарубіжних учених-дефектологів переконує, що економічне виховання дітей та підлітків з особливостями психофізичного розвитку, зокрема дітей з порушеннями зору, досі не поставало предметом окремих досліджень науковців, що ще раз підкреслює актуальність обраної проблеми та важливість її наукового вирішення на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Необхідно зазначити, що в корекційній педагогіці системно питання економічного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку не вивчалося.

У своєму підручнику «Олігофренопедагогіка» В.Синьов економічне виховання як окремий напрям у змісті виховання не виділяє, але визначені ним основні завдання цього процесу забезпечують його реалізацію.

Багатьма вченими-дефектологами окремі аспекти економічного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку розглядалися в процесі вивчення конкретного навчального предмета. Так, вітчизняний вчений-дослідник Н.Королько вивчала питання економічного виховання розумово відсталих дітей на уроках математики в допоміжній школі.

Окремі питання економічного виховання дітей з різними видами порушень вивчалися ученими та методистами-дефектологами в контексті вивчення проблем соціально-побутової орієнтації цих дітей, їх морального, екологічного чи трудового виховання (Г.Блеч, В.Бондар, Л.Дробот, А.Жихарєв, В.Мачіхіна, Н.Павлова, В.Синьов, Є.Синьова, Я.Співак, Л.Стожок, С.Федоренко та інші).

Із сучасних науковців-дефектологів вивченням питань економічного виховання розумово відсталих учнів займається С.Миронова. В своїх роботах вона розглядає процеси економічного виховання дітей з вадами інтелекту, підкреслюючи особливе значення та пріоритет даного напряму.

Питаннями економічного виховання в тифлопедагогіці ніхто ґрунтовно не займався. Хоча вчені в галузі історії навчання та виховання сліпих (Т. Гроза, А. Орлов, Т. Свиридюк, С. Федоренко) виявили певні

елементи економічного виховання ще з появою перших спеціальних навчальних закладів для цієї категорії дітей.

Нижче розглянемо історичні передумови, процес становлення й розвитку економічного виховання дітей з порушеннями зору в спеціальній педагогіці.

У кінці XIX сторіччя економічне виховання сліпих частково відбувалося у спеціальних навчальних закладах, що почали виникати в цей період на території Російської імперії, до складу якої входила на той час й Україна [195].

На основі досвіду роботи західноєвропейських шкіл у Росії розроблялася своя власна теорія навчання сліпих. За основу було взято досвід Дрезденського та Віденського інститутів для сліпих, що мали більш-менш досконалу (завершену) систему освіти незрячих.

6 травня 1888 року було затверджено «Руководство для открытия, содержания и ведения училищ для слепых детей Мариинского Попечительства для призрения слепых» (далі «Руководство»). Цей документ і став фактично основою організації спеціальних навчальних закладів та здійснення навчально-виховного процесу в них [218].

У «Руководстве» було закладено основні організаційні, теоретичні й методичні засади навчання та виховання сліпих дітей. У цьому документі було розписано кожен рік навчання сліпої дитини, починаючи з першого року навчання і до закінчення училища.

Завданням першого року перебування сліпих у закладі було не стільки навчання, скільки виховання етико-естетичних навичок дитини.

У старших класах програма передбачала навчання грамоти, навчальним предметам, гімнастиці, співам, а також початкам ремесла: хлопчиків навчали ремеслу, дівчат - рукоділлю.

У школі діти навчалися до 15 років, потім переходили до ремісничого відділення, яке існувало при кожному училищі. Навчання в ремісничому відділенні тривало два роки. Тут учні навчалися переплетінню сидінь

стільців, лозоплетінню та ще якомусь певному ремеслу. Вибір ремесла залежав від здібностей дитини, що виявлялися на останньому році шкільного навчання, від особистого бажання учня та від домашнього й громадського статусу дитини.

Ремісничі заняття мали на меті не тільки навчити учнів основам ремесла, але й підготувати їх до самостійного ведення ремісничої справи. Тому учні мали ознайомитися з основами організації ведення ремісничої справи: закупівлею, підготовкою й сортуванням необхідного матеріалу, з цінами та якістю матеріалу, зі способами найбільш раціонального його використання, з існуючими цінами на вироби, зі способами вираховування ціни на вироби тощо. З цією метою вихованці протягом останнього року перебування в училищі мали бути поставлені в такі умови, з якими вони зіткнуться в подальшому житті. Тобто вони повинні працювати для училища як самостійні майстри, а певний процент від продажу їх виробів відраховувався на користь учня.

Таким чином, на ремісничому відділенні навчали простим ремеслам, які б надалі допомагали незрячому випускнику заробляти на життя.

Отже, подібна система ремісничих занять давала змогу сформувати певні елементи економічної культури та свідомості учня, раціонально мислячої людини та підприємця. Важливо зазначити про суттєвий зв'язок теорії з практикою, що робило процес виховання більш ефективним.

Хоча училища для сліпих підпорядковувалися Маріїнському Піклуванню про сліпих та його Статуту, кожне з училищ було не схожим на інші [218]. В кожному з них існував свій статут, була своя структура, власна методика навчання та виховання незрячих. А отже й економічне виховання відбувалося дещо по-різному.

У 1883 році було засноване училище для сліпих у м. Києві. Учні були поділені на три відділення: підготовче, в яке входили молодший і старший класи, шкільне, в яке входили три класи, та ремісниче.

На першому році навчання в ремісничому відділенні учні вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, історію, географію, хорові співи, гімнастику, певні ремесла (не менше шести годин на тиждень): виготовлення щіток, кошиків, лозоплетіння, музична освіта, дівчата вчилися шити рушники та простирадла тощо.

У звітах про діяльність училища зазначалося, що в майстернях протягом навчального року виготовлялося різних виробів для продажу на значну суму. Наприклад, в один з років було виготовлено щіткових виробів на суму 1187 крб. 60 коп., а кошикових виробів на суму 1635 крб. 45 коп.

Про високий рівень професійної підготовки сліпих учнів свідчать наступні зазначені нижче факти: в училищі замовляли щітки та кошики для заводів, вокзалу, їдалень, килимки, стільці, скрині та іншу продукцію. Весь цей товар продавався в шкільній лавці. Лозу купували в магазинах, з очерету плели стільці з візерунками та щітки. Учні починали навчання в майстерні з другого класу, дехто після закінчення училища залишався там працювати, отримуючи відсотки за свою роботу.

Високий попит на продукцію та її якість створювали умови для трудової діяльності, й разом з тим, сприяли економічному вихованню учнів.

Як позитивний результат економічного виховання можна зазначити те, що на початку 1917 року багато хто з випускників Київського училища для сліпих стали заможними людьми.

У 1887 році у м. Харкові було також відкрито училище для сліпих. Аналіз шкільної документації та звітів Харківського відділення «Товариства піклування про сліпих» дозволяють стверджувати, що керівництво училища основним завданням своєї діяльності визначало виховання самостійності незрячих та навчання їх певному ремеслу, яке б дало можливість заробляти випускникам кошти в майбутньому для самостійного існування [143]. Хоча у проаналізованих звітах конкретно про це не зазначено, але зрозуміло, що мова йшлася саме про важливість складової економічного виховання.

В організаторському плані Харківське училище для сліпих мало багато спільного з училищем у Києві. Хоча слід зазначити про суттєву відмінність у організації економічного виховання незрячих.

Значної уваги в училищі приділялося збереженню спільного майна, яке закупалося за рішенням Харківського відділення «Товариства піклування про сліпих». Користуватися музичними інструментами можна було лише за присутності дорослих.

Брати ті чи інші господарчі прилади, наприклад, ремісничі інструменти чи ключі від майстерень вихованці могли тільки з дозволу вихователів або інспектора училища, згідно з розкладом дня.

Вихованцям заборонялось мати при собі кишенькові гроші, робити особисто або за допомогою прислуги ті чи інші покупки без відома вихователя. Усі гроші, отримані від батьків, вихованці повинні були віддавати на зберігання своєму вихователю.

Таким чином, як видно із зазначених вище правил поведінки, виховання в спеціальних навчальних закладах ґрунтувалося на досить суворій дисципліні. Ці правила, на перший погляд, були занадто суворими, але такий підхід виховував в учнів певну самодисципліну.

На нашу думку, вище згадані правила поведінки негативно впливали на процес економічного виховання незрячих учнів. Наприклад, відсутність самостійності у розподілі власних коштів значно ускладнює самостійність у майбутньому економічному житті учнів, прийнятті власних економічних рішень тощо.

Згодом училища для сліпих були відкриті в Одесі, Чернігові, Полтаві, Кам'янець-Подільському та інших містах України. Процес навчання в них майже не відрізнявся. В цих училищах також передбачалися ремісничі класи, де навчали ручній праці та відбувалося економічне виховання.

Слід зазначити, що всі здобутки тих часів у напрямах економічного, естетичного, духовного та інших складових виховання й навчання сліпих, частіше всього зводилися нанівець, оскільки суспільство не було готове

прийняти незрячу людину, яка здатна повністю обслуговувати себе, бути економічно самостійною.

Наприклад, у 1899 році в Одеському училищі була здійснена спроба дати сліпим учням спеціальність масажиста. Діти під керівництвом доктора М.Моргуліса вивчали анатомію, фізіологію людини та прийоми масажу. Учні проходили практику в амбулаторії єврейської лікарні, восьмеро з них отримали свідоцтво про право практикувати масаж під наглядом лікаря, але, на жаль, запрошення на роботу не отримали. Такий незадовільний стан із працевлаштуванням незрячих випускників вчені пояснюють як недовірою лікарів і суспільства до можливостей сліпих, так і значною конкуренцією серед масажистів міста Одеси [218].

Навіть у таких складних умовах значна кількість випускників училищ для сліпих змогла знайти роботу та в подальшому жити самостійно, створювати сім'ї та утримувати їх. Це свідчить про досить високий рівень економічного виховання учнів, ефективність діяльності ремісничих класів, що дозволяло учням не лише глибоко ознайомитися з підприємницькою, комерційною та іншими видами діяльностями, а й взяти участь у складних економічних процесах країни.

Аналіз історії становлення навчальних закладів для сліпих в Україні показав, що в цей період не існувало такого окремого напрямку виховання незрячих, як економічне виховання, хоча його елементи прослідковуються в діяльності всіх спеціальних навчальних закладів для учнів з порушеннями зору.

Вивчення історії розвитку спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору показало, що і в радянський період, і в період незалежності України, напрям економічного виховання дітей з порушеннями зору в теорії та на практиці як окрема одиниця не виокремлювався. Економічне виховання сліпих та слабозорих дітей відбувалося в контексті морального, трудового та екологічного виховання, а також у процесі вивчення наступних навчальних

дисциплін: математика, географія, історія, соціально-побутова орієнтація, трудове навчання тощо.

Отже, огляд передумов та витоків в Україні економічного виховання учнів з порушеннями зору засвідчує, що упродовж XIX – XX століть практичні питання формування в них економічних життєво важливих компетенцій розглядалося лише в руслі інших напрямів виховного процесу, зокрема в межах трудового. У теорії тифлопедагогіки питання економічного виховання дітей з порушеннями зору вченими не досліджувалося. Ця проблема розглядалася лише як складова трудового та громадянського виховання.

У спеціальній психолого-педагогічній науковій та методичній літературі нами знайдено лише окремі публікації тифлопсихологів та тифлопедагогів, що стосуються деяких питань вирішення цієї проблеми (В.Єрмаков, В.Денискіна, А.Жихарєв, Є.Синьова, Л.Солнцева, С.Федоренко та інші).

Заслуговують на увагу роботи Є.Синьової та С.Федоренко щодо навчання та виховання учнів з порушеннями зору, в яких зазначений економічний компонент. Є.Синьова та С.Федоренко в контексті морального виховання виділяли окремі його напрями, серед яких екологічне, громадянське та правове, що за своїм змістом мають складову економічного виховання. Також присутній економічний компонент і в трудовому вихованні дітей з порушеннями зору.

Таким чином, у результаті теоретичного аналізу робіт зі спеціальної та загальної педагогіки встановлено, що в загальній педагогіці процес економічного виховання дітей шкільного віку розглядався вченими в різних аспектах, а в тифлопедагогіці – вивчений не достатньо ґрунтовно, тому наукова зацікавленість цією проблемою цілком обґрунтована.

Висновки до першого розділу

Аналіз теоретичних джерел показав, що проблема економічного виховання підростаючого покоління є багатоаспектною та пов’язана з такими науками, як педагогіка, економіка, психологія, соціологія тощо.

Проаналізований матеріал дозволяє твердити про те, що в науковій літературі поняття «економічне виховання», незважаючи на його широку актуальність та поширеність, досі не має однозначного визначення й загальноприйнятого трактування. У дослідженні використано тлумачення О.Прутченкова та Т.Терюкової, які дають йому визначення як процесу та як результату: економічне виховання як процес є цілеспрямований педагогічний вплив інших осіб (батьків, вчителів, спільнот тощо) на формування певних економічно значущих рис особистості.

Проведений історичний аналіз розвитку процесу економічного виховання учнів показав, що його впровадження в навчальних закладах здійснювалося протягом п’яти періодів, кожний з яких був обумовлений особливостями соціально-економічного розвитку суспільства.

Усі здійснені до 1991 р. дослідження свідчать, що економічне виховання рекомендувалося здійснювати у процесі вивчення різноманітних дисциплін, залученні учнів до суспільно-корисної праці, поєднанні зусиль школи та сім’ї. Можливість економічного виховання при вивченні безпосередньо економічних дисциплін в загальноосвітній школі майже не розглядалось.

В останні роки питання економічного виховання стали надзвичайно актуальними та розглядаються вітчизняними вченими як: підготовка учнівської молоді до ринкової економіки (Л. Побірченко, В. Розов, І. Прокопенко, О. Шпак, Б. Шемякін та ін.); формування соціально-адаптованої особистості в умовах ринкової економіки (В. Загривний, О. Камишанченко, С. Лукаш, Р. Мачулко, О. Надточієва, Н. Побірченко, Р. Пустовійт, Н. Солоненко, К. Старченко та ін.); формування економічної

культури (М. Алферова, С. Булавенко, Т. Джагаєва, А. Дзундза, Т. Заславська, Я. Кузьмінов, В. Макеєва, В. Радаєв, Г. Соколова та ін.).

У процесі дослідження з'ясовано, що окремі питання економічного виховання дітей з різними видами порушень вивчалися ученими та методистами-дефектологами в контексті вивчення проблем соціально-побутової орієнтації цих дітей, їх екологічного чи трудового виховання (Г.Блеч, В.Бондар, Л.Дробот, Н.Павлова, В.Синьов, Я.Співак, Л.Стожок та ін.).

На основі системного аналізу історико-педагогічних джерел встановлено, що питаннями економічного виховання в тифлопедагогіці ніхто ґрунтовно не займався. Хоча вчені в галузі історії навчання та виховання сліпих (Т. Гроза, А. Орлов, Т. Свиридюк, С. Федоренко) виявили певні елементи економічного виховання ще з появою перших спеціальних навчальних закладів для цієї категорії дітей.

Звернення до історико-педагогічного досвіду економічного виховання в загальноосвітніх школах та спеціальних школах для незрячих сприяло осмисленню сучасних проблем зазначеного питання.

Встановлено, що в сучасній тифлопедагогіці питання економічного виховання дітей з порушеннями зору розглядалося як складова трудового та громадянського виховання. Існують лише окремі публікації тифлопсихологів та тифлопедагогів, що стосуються деяких питань з цієї проблеми (В.Єрмаков, А.Жихарєв, Є.Синьова, Л.Солнцева, В.Денискіна, С.Федоренко).

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

2.1. Обґрунтування методики констатувального етапу дослідження

Аналіз спеціальної та загальної психолого-педагогічної літератури показав, що економічна вихованість є однією з важливих складових сучасної всебічно розвиненої особистості, але питання її формування у старшокласників з тяжкими порушеннями зору залишається недостатньо вивченим.

У педагогічній літературі проаналізовано різні підходи щодо визначення результату економічної вихованості. Аналіз сутності процесу економічного виховання показав, що поняття «економічна компетентність» виступає найбільш узагальненою характеристикою якості результату означеного процесу діяльності.

Інтеграція в сучасне суспільство та знаходження свого місця в житті вимагають дедалі більших зусиль і компетентностей від кожної людини, а особливо від людини, яка має тяжкі порушення зору. Їй необхідно не просто бажати знати, але й уміти постійно розширювати й оновлювати знання, постійно розв’язувати численні проблеми, прогнозувати розвиток подій і змінювати свої плани та методи їх здійснення.

Як показує аналіз досвіду діяльності системи спеціальних навчальних закладів, одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами інвалідів, інтеграції до світового освітнього простору є орієнтація на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його впровадження.

На думку сучасних корекційних педагогів (В.Бондар, І.Дмитрієва, В.Синьов, Є.Синьова, Л.Солнцева, С.Федоренко, А.Шевцов та ін.) саме

набуття життєво важливих компетентностей може дати людині з обмеженим зоровим сприйманням можливості орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвиткові ринку праці, подальшому здобутті освіти тощо.

Науковці переконані, що набуття молоддю знань, умінь і навичок, спрямоване на вдосконалення їхньої компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвиткові особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на гострі реалії та запити часу. Саме тому важливим є визначення самого поняття компетентності, розуміння, які саме компетентності та як необхідно формувати, що має бути результатом навчання та виховання в сучасній спеціальній школі для дітей з порушеннями зору.

Більшість дослідників цієї проблеми наголошують на тому, що необхідно визначити, відібрати та обґрунтувати певний набір компетентностей, які є найважливішими, інтегрованими, ключовими. Такий підхід дав підстави науковцям дійти висновку про те, що саме ключові (найвагоміші та найбільш значимі) компетентності сприяють досягненню успіхів у житті, сприяють підвищенню якості суспільних інститутів, відповідають багатоманітним сферам життя, зокрема й економічній.

Сучасні питання формування компетентностей розглядаються на міжнародному рівні. Так, на думку експертів Ради Європи, компетентності передбачають спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні й соціальні потреби, сформованість комплексу ставлень, цінностей, знань і навичок.

Експерти країн Європейського Союзу визначають поняття компетентностей як «здатність застосовувати знання й уміння» (Eurydice 2002), що забезпечує активне застосування навчальних досягнень у нових життєвих ситуаціях.

Водночас в публікаціях ЮНЕСКО поняття компетентності визначається як поєднання знань, умінь, цінностей і ставлень, що

застосовуються у повсякденному житті людини. Експерти дійшли згоди в трактуванні поняття компетентності як здатності ефективно й творчо застосовувати знання та вміння в міжособистісних відносинах – ситуаціях, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті так само, як і в професійних ситуаціях [251].

Слід відзначити, що компетентність – поняття, що логічно походить від ставлень до цінностей та переходу від знань до умінь. Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction (IBSTPI), поняття компетентності визначається як спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу.

При цьому компетентність містить набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення визначених стандартів у професійній галузі або певній діяльності [257]. Для того, щоб полегшити процес оцінювання необхідних компетентностей, Департамент пропонує виділити з цього поняття такі індикатори, як набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення.

Напрацювання Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) ґрунтуються на таких положеннях:

− формування компетентностей є результатом взаємодії багатьох різноманітних чинників;

− сучасне життя вимагає від людини набуття певного комплексу компетентностей, які називаються ключовими;

− вибір найважливіших загальних компетентностей, що називаються ключовими, має відбуватися на фундаментальному рівні, враховуючи актуальні світоглядні ідеї щодо суспільства й індивідуума та їх взаємодії;

− має бути врахований також вплив культурного й іншого контекстів того чи іншого суспільства, країни.

Аналіз наукової літератури показав, що багато сучасних дослідників висвітлюють поняття компетентності та компетенції. Зокрема, на думку науковця В.Краєвського, “компетентність є ключовим, своєрідним “вузловим” поняттям, оскільки воно:

- поєднує в собі інтелектуальний і навичковий складники освіти;
- у поняття компетентності закладено ідеологію інтерпретації змісту освіти, сформованого “від результату” (“стандарт на виході”);
- ключова компетентність є інтерактивною за природою, тому що вона містить низку однорідних умінь і знань, які належать до широких сфер культури та діяльності особистості, зокрема економічної.

Продовжуючи цю думку, вчені говорять, що поняття компетентності охоплює не тільки когнітивний і операціонально-технологічний складники, а й мотиваційний, етичний, соціальний та поведінковий [102].

Воно містить результати навчання (знання й уміння), систему ціннісних орієнтацій, звички тощо. Компетентності формуються в процесі виховання, і не лише в школі, але й під впливом родини, друзів, роботи, політики, релігії, культури та ін. У зв’язку з цим реалізація компетентнісного підходу залежить від загальної освітньо-культурної ситуації, в якій живе й розвивається учень. Стосовно кожної компетентності вчені пропонують виділяти різні рівні її освоєння (наприклад, мінімальний, просунутий, високий).

Учений В.Краєвський розводить дефініції “компетентність” і “компетенція”, пояснюючи, що компетенція (латинська - “competentia”) означає коло питань, стосовно яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід. Компетентність у визначеній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній [102].

Компетенція, як вважає К.Бардян, – це знання та вміння у певних галузях життєдіяльності, а компетентність – реальна демонстрація цих знань та відповідних умінь у конкретному виді діяльності [15].

Інші дослідники (Є.Калицький та Ю.Кричевський) переконані, що компетентність – це здатність (уміння) діяти на основі здобутих знань. Вони стверджують, що на відміну від знань, умінь та навичок (що передбачають дію за зразком), компетентність передбачає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань [85].

Нові підходи до змісту компетентністної освіти, на їхню думку, полягають у тому, щоб уникати «знань як соціокультурної форми», замінюючи їх на інші культурні форми (наприклад, замінити знаннєву форму роботи з людиною на ритуально організовану й говорити про уклад чи досвід), тобто будувати простір так, щоб людина, рухаючись у ньому, переходячи від однієї форми організації спілкування до іншої, несла на собі у вигляді досвіду ці переходи, й обґрунтувати, що функціонально це краще, аніж просто мати якусь інформацію «у голові». Учені пропонують відмовитись не від знань взагалі, а від знань «про всяк випадок», тобто перейти до іншого розуміння того, що є «знання як такі».

І.Зимня, говорячи про необхідність створення нової освітньої парадигми, відмічає, що вона повинна бути зорієнтована на формування самостійності, творчої ініціативності, конкурентоспроможності та мобільності учнів. У якості загального визначення такого інтегрального соціально-особистісно-поведінкового феномену, як результат освіти в сукупності мотиваційно-ціннісних та когнітивних компонентів, виступає поняття «компетенція (компетентність)». Дослідник відзначає, що компетенції в галузі освіти пов’язані з формуванням нових психічних якостей учнів та окрім когнітивних та операційно-технологічних складових включають мотиваційну, етичну, соціальну та поведінкову сфери [82].

Науковці також висвітлювали й проблеми відбору ключових (їх ще називають базові чи універсальні) компетентностей. Вони справедливо вказували на те, що ключова компетенція відповідає найширшому колу специфіки, універсальна для різних видів діяльності й може бути умовно названою як «здатність до діяльності». Отже,на їх погляд, поняття

«компетенція» виступає як інтегративне та містить такі аспекти:

- готовність до цілепокладання;
- готовність до оцінювання;
- готовність до дії;
- готовність до рефлексії.

Загальний аналіз сутності поняття компетентності, характеристику компетентності в освітніх системах зарубіжних країн в Україні провели вітчизняні вчені О.Биковська, О.Локшина, О.Овчарук, О.Пометун, І.Єрмаков та ін.

Узагальнену класифікацію ключових компетентностей за трьома основними блоками здійснила О.Овчарук:

– соціальні компетентності, пов’язані з оточенням, життям суспільства, соціальною діяльністю особистості (здатність до співпраці, уміння розв’язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях, навички взаєморозуміння, соціальні й громадянські цінності та вміння, комунікативні навички, мобільність у різних соціальних умовах, уміння визначити особливі ролі в суспільстві тощо);

– мотиваційні компетентності, пов’язані з внутрішньою мотивацією, інтересами, індивідуальним вибором особистості (здатність до навчання, винахідливість, уміння досягти успіху в житті, бажання змінити життя на краще, особисті практичні здібності, уміння робити власний вибір та встановлювати власні цілі тощо);

– функціональні компетентності, пов’язані зі сферою знань, умінням оперувати науковими знаннями та фактичним матеріалом (лінгвістична компетентність, технічна та наукова компетентність, уміння використовувати джерела інформації для власного розвитку, інформаційні технології тощо) [140, с. 26].

Деякі науковці (М.Іванова, Т.Сусобокова) притримуються думки, що економічна компетентність є складовою соціальної компетентності – базисної, інтегральної характеристики особистості, що відображає її

досягнення через взаємовідносини з іншими людьми та забезпечує зв'язок із соціальною дійсністю. Це дає можливість ефективно будувати свою поведінку у відповідності до встановлених у соціумі на даний момент норм і стандартів.

Г.Сівкова також розглядає економічну компетентність як один із аспектів соціальної, і, відповідно, визначає її як ступінь оволодіння економічними знаннями й навичками, набором можливостей, здібностей, уміннями свідомого пошуку шляхів удосконалення, розв'язання та прогнозування економічних проблем за допомогою економічного мислення та їхнього системного розгляду та аналізу [186].

Питанням економічної компетентності присвячено дослідження Г.Ковтун та О.Мартиненко [97], які встановили, що формування та розвиток її складових забезпечуються відповідними комплексами теоретичних знань та практичних дій, їх активізації за активної участі педагогів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Складові економічної компетентності

Економічна компетентність			
Економічні знання	Економічна свідомість	Економічне мислення	Економічні якості
- розуміння змісту економічних явищ та їх взаємозв'язків; - пізнання законів функціонування економіки; - розуміння економічних процесів і	- формування базового рівня економічної грамотності, необхідного для соціальної адаптації учнів до змін, що відбуваються в українському суспільстві;	- уміння знаходити оптимальні рішення для зростання економічно ефективності окремого підприємства, галузі та народного	- уміння критично оцінювати досягнуті результати, знаходити недоліки і шляхи їх усунення; - бажання постійно підвищувати

закономірностей, безпосередньо пов'язаних із повсякденним життям окремої сім'ї, людини, місця її роботи; - розуміння економічних процесів, що відбуваються в державі та формують цілісну картину економіки країни; - розуміння потенційних можливостей і напрямів раціональної участі України в міжнародному поділі праці та сутності міжнародних валютних відносин і особливостей міжнародної валютної	- формування почуття господарської відповідальності за власне, колективне і суспільне майно; - виховання відповідального громадянина суспільства, який поважає закони держави, своєчасно сплачує податки, бере активну участь у громадському житті.	господарства; - уміння аналізувати основні макроекономічні показники України; - оволодіння новітніми методами технологічних, розробок; - формування техніко-технологічної культури; - орієнтування на раціональне використання економічних і природних ресурсів; - раціональне управління діями людини на робочому місці, в масштабі підприємства.	рівень освіти та кваліфікації; - бажання стати активним суб'єктом економічних відносин, аж до започаткування власної справи; - попереднє проектування дій та передбачення їх наслідків; - контролювання економічної поведінки і управління нею; - вміння практичного застосування здобутих економічних знань, які є основою прийняття багатьох повсякденних рішень у сфері використання доходів,

системи. Участі України в міжнародному поділі праці та сутності міжнародних валютних відносин і особливостей міжнародної валютної системи.			організації бізнесу тощо; - здатність особи давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному економічному житті.

Отже, проаналізований науковий матеріал дозволяє твердити про те, що більшість сучасних освітніх досліджень ґрунтується на понятті «ключові компетенції». Це поняття трактується вченими як загальна спроможність людини мобілізувати в перебігу тієї чи іншої діяльності розумовий потенціал, набуті знання, уміння й навички, а також використовувати узагальнені способи та засоби виконання практичних дій. Ключові компетенції забезпечують універсальність дій особистості, а тому не можуть бути вузькоспеціалізованими.

Ключові компетенції досліджували також Є.Зеєр [80], Є.Клімов [94], Н.Кузьміна [107], В.Радаєв [168] та інші.

Як зазначалося вище, новий зміст як загальної, так і спеціальної освіти переосмислюється компетентнісним підходом, який набуває все більшої популярності в освітянських колах, адже за його допомогою легше підготувати здатну до успішної соціалізації особистість.

На думку вчених, життєва компетентність є засобом вирішення життєвих проблем окремої особистості. Створюючи та організуючи своє індивідуальне життя, особистість водночас створює й суспільні форми буття,

що складаються з дій реальних особистостей. Вирішення життєвих проблем, оптимізація життєдіяльності особистості, більш компетентна поведінка, життєтворчість, самореалізація будуть впливати не лише на власне життя людини, але й на життя та існування всього суспільства.

Поняття «життєва компетентність» – складне та багатогранне та виступає необхідною психологічною умовою щодо самореалізації особистості. Компетентність у житті розкриває міру залученості особистості до активної діяльності, здатність ефективно розв'язувати проблемну ситуацію життя, мобілізуючи при цьому знання, досвід, цінності, уміння. Життєва компетентність передбачає спроможність особистості набувати знання, перетворювати їх на уміння та адекватно діяти.

Дослідники вважають, що життєва компетентність – це знання, вміння, життєвий досвід особистості, її здатності, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивної життєдіяльності. Як сукупність певного досвіду особистості життєва компетентність не може бути сталою, а отже можна стверджувати, що це динамічне явище, що постійно розвивається та повсякчас ускладнюється.

Показником високого рівня сформованості життєвої компетентності особистості вчені визначають уміння людини активно використовувати набуті знання та досвід у самостійному житті та трудовій діяльності, а також адекватно реагувати на стрімкі зміни, що відбуваються в суспільстві.

Життєва компетентність людини допомагає їй активно й творчо перетворюватися, розвивати себе й своє середовище згідно з власними цінностями, нормами моралі [160].

Вивчення стану розробленості проблеми формування життєвих компетенцій у дітей з обмеженими можливостями здоров'я показало, що в сучасній філософській, соціологічній, психологічній (загальній та спеціальній), педагогічній (загальній та корекційній) літературі ця проблема розкрита недостатньо.

Зокрема, в корекційній педагогіці та спеціальній психології проблему

формування життєво важливих компетенцій у дітей з порушеннями психофізичного розвитку вивчали В.Бондар, І.Дмитрієва, В.Кобильченко, С.Миронова, В.Нечипоренко, В.Синьов, В.Тарасун, С.Федоренко, Л.Фомічова, А.Шевцов, М.Шеремет та ін. Вітчизняні науковці зробили значний внесок у розв'язання проблеми інтеграції та соціалізації дітей з порушеннями психофізичного в сучасне суспільство. Але вони не розглядали аспекти досліджуваної нами проблеми, а саме – формування економічної компетентності та ключових життєво-економічних компетенцій цієї категорії дітей. Отже потрібно виробити нові нетрадиційні підходи до розв'язання цієї проблеми.

Враховуючи все вище зазначене, а також специфіку психофізичного розвитку старшокласників з порушеннями зору, умови їх перебування у спеціальних закладах інтернатного типу, пріоритети та цілі їх виховання задля якомога вищого рівня соціалізації та адаптації до сучасних реалій, для дослідження рівнів економічної вихованості, нами були обрана економічна компетентність.

Викладене вище дозволяє нам стверджувати, що економічна компетентність – це економічні знання та досвід, набуті завдяки навчанню й вихованню, зорієнтовані на становлення учня з порушеннями зору як суб'єкта життя й культури, його активну інтеграцію в суспільство, що містять у собі наступні ключові компетенції:

- базові знання з основ економіки, з основ фінансової грамотності тощо (розуміння базових економічних понять, таких як банк, кредит, заробітна плата тощо);
- уміння планувати, формувати та розподіляти сімейний бюджет (планування витрат та доходів власного й сімейного бюджету, вміння заощаджувати в межах сімейного бюджету тощо);
- активну участь у соціально-економічному та суспільному житті держави (вміти орієнтуватися в економічних процесах, що відбуваються в державі, обирати відповідну ситуації соціально-економічну поведінку та ін.);

- уміння вести домашнє господарство, володіти майном, бути ефективним господарем, раціональним споживачем (вміти сплачувати податки, комунальні послуги, обирати товари із врахуванням ціни та якості тощо);

- раціональність, заощадливість та економність у повсякденній діяльності (бережливе ставлення до власного майна, навколишнього середовища тощо);

- усвідомлення значення праці в житті людини, мотивація до праці (бути готовим до трудової діяльності, орієнтуватися на ринку праці, усвідомлювати необхідність постійного розвитку певних знань, вмінь та навичок задля ефективної професійної діяльності тощо).

З огляду на вищезазначене ми вважаємо за доцільне в основу діагностики результатів процесу виховання економічної компетентності в старшокласників з порушеннями зору покласти зазначені вище ключові життєво-економічні компетенції. Це поняття ґрунтується на досягненні учнями визначеного рівня компетентності відносно сфери соціально-економічного буття.

Ключові життєво-економічні компетенції як узагальнені (на відміну від професійних і вузькоспеціальних) соціально-економічні знання, уміння й навички, інтелектуальні здібності та якості, а також моральні принципи й норми особистості, необхідні молодим членам суспільства для адаптації у сучасному соціально-економічному середовищі та продуктивної соціально-економічної й професійно-орієнтованої діяльності, адекватної факторам соціокультурного простору України [92].

Дослідження питань економічної компетентності особистості пов’язуються вченими з визначенням властивостей особистості, що формуються в процесі економічної соціалізації.

Проаналізований теоретичний матеріал дозволив нам визначити елементи економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору, що включає наступні компоненти: когнітивний,

мотиваційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний. Визначені компоненти економічної компетентності вимагали подальшого детального вивчення в нашому дослідженні для визначення рівнів її сформованості в учнів старших класів загальноосвітніх та спеціальних шкіл.

Головною метою констатувального етапу дослідження стало вивчення особливостей економічної компетентності та ключових життєво-економічних компетенцій у підлітків та умов економічного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.

Констатувальним дослідженням передбачалося вирішення наступних завдань:

1. Визначити критерії та показники оцінки сформованості економічної компетентності.
2. Діагностувати наявність відповідних віку уявлень та знань про економіку у старшокласників з нормальним та з порушеним зором (когнітивний компонент).
3. Визначити особливості мотивації до вирішення економічних проблем життя та ціннісні орієнтації старшокласників.
4. Дослідити особливості прояву поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності в учнів з нормальним та з порушеним зором.
5. Визначити рівні сформованості економічної компетентності старшокласників.
6. Вивчити умови та стан економічного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.

Констатувальний експеримент проводився у чотири етапи з використанням відповідних методів дослідження:

І етап «Вивчення рівня сформованості когнітивного компоненту економічної компетентності». Його мета полягала у виявленні співвідношення рівнів економічного мислення та сформованих економічних знань учнів загальноосвітніх та спеціальних шкіл для дітей з порушеннями

зору. На цьому етапі застосовувалися наступні методи дослідження:тестування, бесіди з учнями та вчителями, спостереження, аналіз шкільної документації (планів виховної роботи, класних журналів, учнівських зошитів тощо).

ІІ етап «Дослідження стану мотиваційної готовності учнів до економічної освіти» за мету ставить визначення рівнів мотиваційно-ціннісної готовності дітей з нормальним та порушеним зором щодо економічної освіти та економічної діяльності. Основні методи дослідження, що використовувалися на даному етапі – це спостереження, бесіди з учнями, вчителями та вихователями, опитування, тестування.

ІІІ етап «Вивчення рівня сформованості поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності». Його метою було з'ясування здатності підлітків з нормальним та порушеним зором до осмисленої, цілеспрямованої та самостійної економічної діяльності. Основними методами дослідження на цьому етапі визначені такі: спостереження, опитування, тестування, розв'язування ситуаційних завдань.

ІV етап «Вивчення умов економічного виховання в навчальних закладах». Метою цього етапу дослідження було з'ясування ставлення вчителів та вихователів до формування ключових життєво-економічних компетенцій і встановлення наявності передумов для реалізації їх формування. Методи дослідження, що використовувалися на цьому етапі: спостереження, анкетування, опитування вчителів, вихователів і учнів, бесіди з учнями, вихователями і вчителями, аналіз шкільної документації (навчальних програм, планів уроків, планів виховної роботи, учнівських зошитів тощо).

Під час проведення констатувального експерименту обов'язково дотримувалися індивідуальні режими зорових навантажень та відповідні санітарно-гігієнічні умови організації навчально-виховної та діагностичної роботи.

Критеріями сформованості кожної зі складових економічної компетентності дослідженням визначені наступні:

- когнітивний: обсяг і якість економічних відомостей (базові знання з основ економіки, з основ фінансової грамотності тощо, економічне мислення);
- мотиваційно-ціннісний: наявність потреб, інтересу та сформованої мотивації до економічної діяльності (усвідомлення необхідності постійного розвитку певних знань, вмінь та навичок задля ефективної професійної діяльності тощо), ціннісні орієнтації;
- поведінково-діяльнісний: володіння сукупністю умінь і навичок розв'язування економічних задач, проблем, ситуацій; орієнтування в економічному просторі та на ринку праці; раціональність, заощадливість та економність у повсякденній діяльності (бережливе ставлення до власного майна, навколишнього середовища тощо); вміння вести домашнє господарство, володіти майном, бути ефективним господарем, раціональним споживачем (вміти сплачувати податки, комунальні послуги, обирати товари із врахуванням ціни та якості тощо), участь в соціально-економічному та суспільному житті держави (вміти орієнтуватися в економічних процесах, що відбуваються в державі, обирати відповідну соціально-економічну поведінку та ін.).

Оцінка результатів дослідження здійснювалася відповідно визначених критеріїв та їх показників.

За отриманими результатами дослідження учні розподілялися за наступними рівнями: низький, середній та високий.

Показники рівнів сформованості економічної компетентності у старшокласників загальноосвітніх та спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору за визначеними вище критеріями наводимо нижче (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Показники та критерії рівнів сформованості економічної компетентності старшокласників

Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Когнітивний критерій		
Вільне володіння основами знань з економіки та фінансової грамотності, усвідомлення їх необхідності для підвищення якості свого життя та своєї праці. Знання сутності праці та її видів в нових економічних умовах	Володіння економічними та фінансовими знаннями обмежене, усвідомлення лише певних основ, відчутні труднощі в розумінні окремих понять	Слабке володіння понятійним апаратом економіки, неусвідомлення їх необхідності для підвищення якості свого життя. Невміння розрізняти види праці
Мотиваційно-ціннісний критерій		
Володіння морально-трудовими якостями, необхідними в сучасних економічних умовах, ставлення до економіки як до серйозної суспільно та особистісно значимої діяльності, емоційна прихильність до вирішення економічних завдань,	Усвідомлюють необхідність соціально-економічних знань, але не виявляють до них інтересу. Прояв якостей та прогнозування економічної діяльності не сформовані, ставлення до трудової діяльності нерівномірне. Відчутне емоційне задоволення від процесу	Відсутність прагнення до знань, необхідних для здійснення економічної діяльності. Не вносять своїх пропозицій по економічному самовдосконаленню, хоча й використовують пропозиції інших. Відсутність прояву позитивного ставлення до праці, не засвоєння

бажання розібратися в економічній ситуації країни та опанувати новими знаннями й уміннями. Усвідомлення значення праці в житті людини, мотивація до праці	праці, але не завжди досягається мета.	морально-трудових норм, позитивних якостей, необхідних для життєво-економічної діяльності. Відсутнє бажання розібратися в економічній ситуації країни та опанувати новими знаннями й уміннями. Мотивація до власної праці відсутня, або різко знижена
Поведінково-діяльнісний критерій		
Прояв уміння раціонально та самостійно організовувати свою економічну діяльність, оптимально застосовувати отримані знання на практиці. Прагнення успішного оволодіння вміннями та навичками трудової діяльності	Виконують завдання економічного характеру лише за необхідності, але добросовісно, хоча ініціативи не виявляють. У поведінці не завжди реалізуються такі якості, як підприємливість та діловитість	В економічній діяльності, організованій іншими, беруть участь формально, намагаються її уникнути, але під контролем виконують її. Не проявляють у своїй поведінці економічно значимих якостей особистості та економічне мислення. Властива лінь, необхідний постійний контроль з боку дорослих

Одним із найважливіших елементів системи ключових компетенцій особистості у сфері економічного буття є комплекс економічних знань, функціональних, глибоких, адаптованих до сучасності. Саме когнітивний

компонент характеризує економічні знання особистості. Економічні знання – це результат процесу пізнання економічних категорій та законів економічного розвитку, їх адекватне відображення у свідомості людини у вигляді понять, уявлень, суджень та умовиводів. Одним із показників якості когнітивного компоненту економічної компетентності є економічні знання. Усвідомлення соціальних явищ, теоретичне обґрунтування економічних законів, психологічних закономірностей дозволяє сформувати в учнів з порушеннями зору цілісну картину економічних проблем сучасного українського суспільства.

Мотивація до навчання – одна із головних умов реалізації навчально-виховного процесу. Вона не тільки сприяє розвитку інтелекту, але є рушійною силою удосконалення особистості в цілому. Формування мотивації в учнів з глибокими порушеннями зору до активної пізнавальної діяльності є однією з головних проблем сучасної школи.

У психології мотив (від лат. movere - приводити в рух, штовхати) означає:

1) спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх чи внутрішніх умов, що зумовлюють активність суб'єкта і визначають її спрямованість;

2) спонукальний і визначальний вибір спрямованості діяльності на предмет (матеріальний чи ідеальний), заради якого вона здійснюється;

3) усвідомлювана причина, яка лежить в основі вибору дій і вчинків особистості (А.Петровський, М.Ярошевський [148]).

Вітчизняний вчений-психолог Г.Костюк визначав мотив як "... те, що зумовлює прагнення людини до даної, а не якої-небудь іншої мети... Мотивами називають потреби, почуття, інтереси, переконання та інші спонукання людини до діяльності, зумовлені вимогами її життя" [166].

За ознаками цілеспрямованості навчально-виховного процесу у вітчизняній педагогіці прийнята така класифікація мотивів навчання (В.Онищук):

1) соціальні (суспільні)мотиви, пов'язані з різними взаємостосунками учнів між собою і зі старшими;

2) пізнавальні;

3) професійно-ціннісні.

Професійно-ціннісні мотиви пов'язані з підготовкою старшокласників до вибору майбутньої професії та оволодінням нею. Важливим засобом формування цього виду мотивів у незрячих старшокласників є визначення близьких і далеких перспектив навчальної праці. Близькі перспективи стосуються виконання найближчих навчальних завдань - від пов'язаних із вивченням нової теми на уроці до вивчення впродовж навчального року всього навчального курсу.

Мотиви далекої перспективи пов'язуються з вирішенням проблеми професійної орієнтації, знаходженням відповіді на запитання "Ким бути?" та визначенням ролі й місця певних знань для здобуття обраної професії. Однак віддалені перспективи не повинні зовні нав'язуватися старшокласникам батьками чи педагогами. Їх необхідно виводити із внутрішніх закономірностей розвитку учня як складно організованої макросистеми. А стимуляція цієї групи мотивів зовні повинна бути, за С.Курдюмовим, тим поштовхом, який буде стимулювати цю систему для того, щоб вона належним чином самоорганізувалася згідно зі своїми внутрішніми тенденціями.

Поведінково-діяльнісний компонент дає змогу розглядати економічну компетентність у межах діяльнісного й функціонального підходів. Він охоплює способи дій (засоби, форми, методи, прийоми економічного впливу), особистісну поведінку у процесі економічної взаємодії, професійний такт, комунікативні здібності, вміння безконфліктного вирішення професійних ситуацій тощо. Поведінково-діяльнісний компонент не може існувати автономно, а лише у взаємодії з іншими компонентами.

Відповідно до завдання IV етапу нашого дослідження ми з’ясовували ставлення вчителів та вихователів до формування ключових життєво-

економічних компетенцій у їх вихованців і встановлювали наявність передумов для реалізації їх формування.

З метою пошуку ефективних шляхів удосконалення процесу економічного виховання в спеціальних школах, ми провели анкетування, в якому взяли участь 31 вчитель та 34 вихователі спеціалізованих навчальних закладів для дітей з порушеннями зору різних регіонів України (м. Київ, м. Львів, м. Одеса, Рівненська обл. (смт. Клевань), Івано-Франківська обл. (смт. Вигода), Львівська обл. (с. Підгірці).

Аналіз якісного складу педагогічних працівників, які взяли участь у дослідженні, представлений у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Аналіз якісного складу педагогічних працівників (у %)

Посада	Освіта			Стаж педагогічної роботи			Кваліфікаційна категорія			
	середня спеціальна	базова вища	Вища педагогічна	до 5 років	від 5 до 10 р	більше 10 р.	спеціаліст	1 категорія	2 категорія	вища категорія
вчитель	9,67	32,25	58,06	19,35	25,81	54,84	25,81	38,71	22,58	12,9
вихователь	8,82	38,24	52,94	8,82	32,35	58,82	23,53	32,35	26,47	17,65

Анкета містила питання, що мали на меті з’ясувати стан економічного виховання в спеціальних закладах для дітей з порушеннями зору та ставлення вчителів і вихователів до умов реалізації економічного виховання учнів.

Респондентам було запропоновано відповісти на такі запитання:

1. Чи приділяєте достатню увагу економічному вихованню на уроках та в позакласній роботі? (так, ні, частково)

2. Спробуйте самостійно оцінити свій рівень економічної культури. (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький)

3. Які виховні заходи проводилися у вашому навчальному-виховному закладі протягом останніх двох років, що стосуються економічного виховання? (перелічіть, якщо такі є)

4. Чи застосовуєте Ви під час проведення уроків чи позакласних заходів елементи економічного виховання, якщо так, то які?

5. Який рівень економічної компетентності на вашу думку у ваших вихованців? (високий, середній, низький)

6. Що б Ви запропонували для підвищення рівня економічної компетентності учнів?

7. Як Ви вважаєте, які класні чи позакласні заходи є найбільш продуктивними для економічного виховання учнів?

8. Чи достатню увагу приділяють батьки економічному вихованню своїх дітей? (так, ні)

9. Чи бажаєте Ви отримати додаткові знання з питань економічного виховання ваших учнів? (так, ні, не знаю)

З метою виявлення професійної компетентності педагогів у питаннях економічного виховання своїх підопічних, були проведені опитування та анкетування для з'ясування їх як загальної обізнаності про економічну компетентність, так і про знання методики економічного виховання незрячих дітей.

У ході даного дослідження ми вважали за необхідне зібрати інформацію про батьків щодо їх освіти та віку, оскільки припустили, що ці чинники мають важливе значення у формуванні компетентності батьків із досліджуваної проблеми. У дослідженні взяло участь 34 батьків та матерів учнів старших класів.

З метою вивчення компетентності батьків у питаннях економічного виховання їх дітей було проведено анкетування серед батьків. Анкета містила такі питання:

1. Чи приділяєте Ви достатню увагу економічному вихованню своєї дитини? (так, ні, частково)

2. Спробуйте самостійно оцінити особистий рівень економічної культури. (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький)

3. Який рівень економічної культури, на Вашу думку, у вашої дитини? (високий, середній, низький)

4. Що б, на Вашу думку, підвищило рівень економічної культури вашої дитини?

5. Чи достатню увагу приділяють вчителі та вихователі економічному вихованню вашої дитини? (так, ні, не знаю)

6. Чи бере участь ваша дитина в обговоренні питань розподілу сімейного бюджету? (так, ні, частково)

7. Чи можете назвати Вашу дитину самостійною? (так, ні, частково)

8. Чи даєте Вашій дитині кишенькові гроші? (так, ні, іноді)

9.Чи бажаєте отримати додаткові знання з питань економічного виховання вашої дитини? (так, ні, не знаю)

Дані, отримані в результаті анкетування батьків, дали нам змогу розробити стратегію роботи з ними з питань сімейного економічного виховання.

2.2. Стан економічного виховання та рівні економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору

У нашому дослідженні брали участь 49 учнів з порушеннями зору комунального закладу «Львівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №100 І-ІІІ ступенів» Львівської обласної ради і загальноосвітньому навчальному закладі І-ІІІ ступенів «Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №5 ім. Я.П.Батюка» м. Києва та 48 учнів спеціалізованої школи ІІ-ІІІ ступенів № 159 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва.

Тестування учнів спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору (див. дод. А) з метою визначення рівня когнітивного компоненту економічної компетентності показало, що вони мають лише загальне уявлення про той або інший факт чи явище соціально-економічного життя України, але при цьому більшість не в змозі навіть відтворити інформацію про нього, сформулювати основні положення, визначити ознаки об'єкта.

У середньому в старшокласників з порушеннями зору було лише 25% правильних відповідей, а у старшокласників загальноосвітньої школи – 31,25%. Є підстави твердити, що рівень соціально-економічних знань учнів старших класів свідчить про лише упізнавання соціально-економічних фактів або явищ і відповідає низькому рівню когнітивного компоненту. Ці діти не завжди чітко можуть пояснити причини незнання економічного матеріалу: домінували відповіді «Я не знаю, ми цього не вивчали», «Мені не подобається економіка» тощо.

Учні старших класів загальноосвітніх шкіл дещо краще орієнтуються в економічній теорії на рівні шкільної програми, проте отримані на уроках знання вони часто не можуть застосувати при вирішенні практичних завдань. Тому середній відсоток їхніх правильних відповідей становив – 62,5%.

Під час спостережень, що відбувалися на уроках, ми прослідковували які відповіді дають учні на питання вчителя стосовно визначення окремих економічних понять. Приблизно в 20% випадків учні з нормальним зором давали відповідь своїми словами, тобто виражали власну думку, учні з порушеннями зору давали відповідь власними словами лише близько в 10% випадків, більшість дітей відповідала завченими фразами. На прохання вчителя старшокласники з порушеннями зору в більшості випадків не могли навести приклади, на відміну від старшокласників, які не мають порушень зору. Наприклад, під час уроку зі всесвітньої історії вчитель дав визначення та пояснив поняття «монополія». На прохання навести приклади, які вони знають монополії, учні не навели жодного, лише після подальшої допомоги вчителя їм це вдавалося.

Подальші індивідуальні бесіди підтвердили, що учням з порушеннями зору складно самостійно наводити приклади певних економічних явищ.

Під час індивідуальних бесід ми пропонували учням дати власні визначення економічних понять та категорій чи пояснити, що означають певні економічні поняття чи категорії. Учні з порушеннями зору з легкістю давали правильні визначення, які вивчалися під час уроків, не додаючи нічого від себе, при цьому економічним категоріям або явищам, на яких не наголошувалося або не згадувалось на уроці, дати визначення або пояснення вони утруднювалися. Наприклад, Ганна П. (розбіжна косоокість, вроджений центральний каріоретинальний астигматизм обох очей, ГЗрКр - 0,1/0,1) може пояснити, що таке «Велика депресія в США», її ознаки, причини виникнення, шляхи подолання, але не знає, що таке «акція».

З бесід з досліджуваними було встановлено, що учні з порушеннями зору не користуються додатковою навчальною та науково-популярною літературою економічної спрямованості. Наприклад, Євгеній А. (фіброз скловидного тіла, тотальне відшарування сітківки, мікрофтальм OS, ГЗрКр - 0,08/0,1) знає з уроків історії видатного американського економіста А.Маршалла, але не може назвати внесок даної особи в розвиток економічної теорії. Також старшокласники з порушеннями зору не знають як зовні (хоча б приблизно) виглядають відомі економісти.

Кількісний аналіз даних, отриманих на цьому етапі дослідження, представлений в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл старшокласників за рівнями сформованості когнітивного компоненту економічної компетентності (у %)

Групи респондентів	Рівні за когнітивним компонентом		
	Високий	Середній	Низький
Учні з порушеним зором	14,29	38,78	46,94

Продовж. табл. 2.4

Учні з нормальним зором	20,83	43,75	35,42

Мотиваційно-ціннісний компонент економічної компетентності досліджувався за допомогою анкетування, тестування, бесід, спостереження.

Нами було проведено анкетування старшокласників щодо їх мотиваційної готовності до економічної освіти. Результати анкетування відбито в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Мотиваційна готовність учнів до економічної освіти

Запитання анкети	Відповіді	Група К-сть учнів / %	
		Поруш. зір	Норм. зір
1) Чи хвилюють вас економічні проблеми які виникли в Україні?	Так	20/40,82	26/54,17
	Ні	18/36,73	14/29,17
	Не замислювались	11/22,45	8/16,67
2) Чи хвилюють вас особисті економічні проблеми?	Так	24/48,98	35/72,92
	Ні	10/20,41	2/4,17
	Не замислювались	15/30,61	11/22,92
3) Чи розумієте ви економічні процеси (явища), які сьогодні є в Україні?	Так	7/14,29	12/25
	Ні	19/38,78	13/27,08
	Не замислювались	23/46,94	23/47,92
4) Чи розумієте ви	Так	21/42,86	31/64,58

причини виникнення особистих економічних проблем?	Ні Не замислювались	11/22,45 17/34,69	10/20,83 7/14,58 1
5) Чи можете ви запропонувати шляхи вирішення економічних проблем в Україні?	Так Ні Не замислювались	8/16,33 10/20,41 31/63,27	5/31,25 13/27,08 20/41,67
6) Чи можете ви самостійно вирішувати свої економічні проблеми?	Так Ні Не замислювались	5/10,2 16/32,65 28/57,14	17/35,42 11/22,92 20/41,67
7) Чи замислювались ви над своїм майбутнім після закінчення школи?	Так Ні	36/73,47 13/26,53	41/85,42 7/14,58
8) Чи визначились ви зі своїм професійним вибором?	Так Ні Не замислювались	38/77,55 10/20,41 1/2,04	39/81,25 9/18,75 0
9) Чи хотіли б ви зрозуміти економічні проблеми, які виникли в Україні?	Так Ні Не замислювались	21/42,86 8/16,33 20/40,82	28/58,33 8/16,67 12/25

Як показали результати дослідження, про мотиваційну готовність старшокласників з порушеннями зору до економічної освіти свідчить їхнє ставлення до навчання як до серйозної суспільно та особистісно значимої діяльності, емоційна прихильність до вирішення економічних завдань, бажання розібратися в економічній ситуації країни та опанувати новими знаннями й вміннями. Хочемо зазначити, що закріплення цього мотиву багато в чому залежить від учителя та вихователя, від того, як вони вміють зацікавити, захопити дітей, спонукати їх до дії.

Також серед учнів було проведено тестування на тему «Чи хочу я вивчати економіку?» (див. дод. Б). Його результати показали готовність до вивчення економічних дисциплін як учнів з порушеннями зору (57,14%), так і учнів з нормальним зором (62,5%).

Важливим показником мотиваційно-ціннісного критерію є вміння встановлювати комунікативні зв’язки в процесі економічної діяльності та організовувати її. Тому наше дослідження передбачало вивчення комунікативних і організаторських умінь учнів старших класів (див. дод. В) за допомогою запитальника КОС. Результати дослідження показали, що учні з порушеннями зору мають нижчі показники комунікативних умінь (2 бали), у той час, коли старшокласники з нормальним зором отримали в середньому по 5 балів. Організаторські здібності, що визначалися за допомогою цього ж запитальника, в учнів з нормальним зором виявилися недостатніми (в середньому 4 бали), а учні з порушеннями зору набрали всього 2 бали.

Якість економічної компетентності залежить не лише від мотивації учнів, а й від розвитку пізнавальної активності старшокласників як з нормальним, так і з ушкодженим зором. Пізнавальні потреби в отриманні економічних знань та вмінь піддослідних учнів вивчалися методом опитування.

Результати дослідження пізнавальних потреб у вивченні економіки показано у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Сформованість пізнавальної потреби вивчення економіки старшокласниками з порушеннями зору та з нормальним зором

№ п/п	Показники	Порушений зір *учнів / %*	Нормальний зір *учнів / %*
1.	Учні вважають економічні знання необхідними для життя	33 / 67,35	38 / 79,17
2.	Учні виявили бажання вивчати економічні науки за допомогою вчителя	31 / 63,27	30/ 62,5
3.	Учні мають намір додатково самостійно працювати над вирішенням економічних завдань	17 / 34,69	19 / 39,58
4.	Учні проявили байдужість до вивчення економіки	10/ 20,41	8 / 16,67
5.	Учні вважають економіку зайвою наукою і не бажають її вивчати	7 / 14,29	6 / 12,5

Результати опитування свідчать, що яскраво виражена пізнавальна потреба притаманна дуже невеликій кількості учнів як з порушеннями зору (24,49%), так і з нормальним зором (29,17%). Помірно виражена пізнавальна потреба виявилась у 61,22% старшокласників з порушеним зором і у 58,33% старшокласників з нормальним зором. Нажаль, у процесі дослідження були виявлені учні з порушеннями зору, в яких пізнавальна потреба в економічних знаннях практично відсутня.

Бесіди, що проводилися з учнями, підтвердили результати анкетування, показали різний рівень мотивації учнів старших класів з нормальним зором та учнів з порушеннями зору до вивчення дисциплін, що формують економічну культуру особистості. Ми не виявили ніяких розбіжностей між

всіма категоріями учнів в плані мотивації до навчання загалом. Наприклад, Владислав Р. (анафтальмія обох очей після енуклеації з приводу ретинобластоми, ГЗрКр - 0,06/0,08) виявляє бажання вступити до вищого навчального закладу з метою опанувати економічні науки та пов'язати свою майбутню професію з економікою, про що він неодноразово заявляв під час бесід та виховних заходів. Зі слів вчителів та вихователів Владислав Р. почав проявляти цікавість до економіки ще з 12-13 років.

Спостереження на уроках, під час позакласних та позаурочних заходів, перевірка зошитів тощо, виявило дещо нижчий рівень мотивації до отримання економічних знань в учнів з порушеннями зору на відміну від учнів з нормальним зором. Активність на уроках, що безпосередньо стосувалися економічного виховання, була нижчою в учнів з порушеннями зору. Незрячі старшокласники майже не ставили додаткових питань, давали відповіді на запитання вчителя лише коли зверталися безпосередньо до когось з них. Учні з нормальним зором, навпаки, були активними, зі слів вчителів навіть більш активними, ніж завжди.

Виконання домашніх завдань учнями з глибокими порушеннями зору відбувалося без використання додаткової літератури чи інших джерел додаткової інформації, які не зазначені вчителем. Наприклад, Юлія Т. (афакія після видалення вродженої катаракти, розбіжна косоокість OS, амбліопія, ГЗрКр - 0,1/0,01) пояснила чому не використовує додаткові джерела інформації тим, що особисто для неї пошук таких джерел досить складний, займає багато часу і далеко не завжди завершується успіхом.

Ціннісні орієнтації старшокласників вивчалися за допомогою анкетування (див. дод. Г).

Узагальнені результати вивчення рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента економічної компетентності представлені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Розподіл старшокласників за рівнями сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту економічної компетентності (у %)

Групи респондентів	Рівні за мотиваційно-ціннісним компонентом		
	Високий	Середній	Низький
Учні з порушеним зором	6,12	40,82	53,06
Учні з нормальним зором	8,33	43,75	47,92

Загалом, результати дослідження показали, що учні з нормальним зором знаходяться майже на такому самому рівні сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту економічної компетентності, що й учні з порушеннями зору. Низький рівень мотиваційно-ціннісного компоненту був відмічений у 53,06% учнів з порушеннями зору та у 47,92% учнів з нормальним зором.

Поведінково-діяльнісний компонент економічної компетентності досліджувався за допомогою спостереження, опитування, анкетування, розв’язання старшокласниками ситуаційних завдань.

Протягом дня ми спостерігали як учні вирішують завдання економічного характеру в повсякденному житті. Наприклад, чи бережливо ставляться до своїх власних чи шкільних речей, у чому проявляється їх економія, особливості поведінки економічного характеру тощо.

Розглянемо більш детально окремі випадки нашого спостереження. За результатами спостережень і бесід з вихователями та вчителями встановлено, що діти з порушеннями зору більш охайно ставляться до шкільного майна, ніж учні з нормальним зором. Зі слів педагогів, учні з порушеннями зору доволі часто забувають та гублять свої речі. Наприклад, Тетяна К. (анофтальм) за два останні роки змінила три мобільних телефони, два загубила та один розбила.

За зовнішнім виглядом, а саме зачіскою, одягом, учні з нормальним зором виглядають більш охайними. Особливо це помітно на уроках фізичного виховання. Взуття зношується набагато швидше в учнів з порушеннями зору.

Враховуючи те, що досліджувані з порушеннями зору весь навчальний рік знаходяться в спеціальному навчальному закладі інтернатного типу на повному державному забезпечення, ми приділили особливу увагу вивченню питання використання кишенькових коштів учнями, які вони отримують від своїх батьків. Майже всім учням з порушеннями зору батьки дають певні кошти, навіть тим, хто не проживає у закладі. Сума кишенькових коштів доволі різна (від 2-3 грн. до 70-80 грн. на день) й залежить від доходів сім'ї. Свої кишенькові кошти учні витрачають як правило під наглядом вихователя на різноманітні продукти харчування, які зазвичай вважаються шкідливими для організму (чіпси, сухарики, різноманітні солодощі, газовані солодкі напої тощо).

Цікавим є той факт, що учні з нормальним зором більш вибагливі до вибору товарів з погляду ціни, на відміну від своїх незрячих однолітків.

За навчальний рік вихователями було виявлено лише п'ять випадків, коли учні з порушеннями зору вживали тютюнову продукцію і два випадки вживання слабоалкогольної продукції. У загальноосвітньому навчальному закладі подібні випадки в старших класах фіксуються майже щотижня.

Також проводилися бесіди з учнями та їх батьками, під час проведення яких ми обговорювали повсякденне життя старшокласників, намагалися вивчити випадки, що безпосередньо стосувалися прояву економічної культури.

На жаль, було з'ясовано, що деякі батьки взагалі не приділяють уваги вихованню своїх дітей. Це учні із так званих неблагополучних сімей. Наприклад, мати Ольги Ш. (міопія високого ступеню з вираженими дистрофічними змінами на очному дні, ГЗрКр – 0,15/0,07) проживає в сільській місцевості, отримує від держави кошти на дитину. Мати у свою

чергу розпоряджається грошима сама і витрачає їх виключно на себе. Ольга Ш. фактично живе в навчальному закладі, на відміну від інших учнів додому її ніхто не забирає, навіть під час канікул. Подібні випадки, коли батьки не те, що можуть слугувати прикладом людини з високою економічною культурою, а взагалі не беруть участі у вихованні своєї дитини, ще більше ускладнюють процес економічного виховання цієї категорії дітей.

За результатами нашого дослідження майже для 10% сімей державні виплати на дитину є одним із основних джерел доходу, і за ці кошти також живуть інші члени сім'ї.

Важливо зазначити, що аналіз складу сімей, в яких виховуються діти з порушеннями зору, показав, що вони мають мало прикладів для наслідування серед власних батьків. Рідко їх батьки мають високий рівень доходів. Часто один з членів сім'ї взагалі не має постійного місця роботи.

У рамках констатувального експерименту нами було запропоновано для вирішення старшокласниками ряд ситуаційних завдань різної складності. Дане дослідження проводилося у процесі гри, в якій учні ділилися на команди по дві-три особи та за певний проміжок часу, після колективного обговорення, мали дати якомога більш аргументовану відповідь на питання, що стосувалися ринку праці, сімейного бюджету тощо, ніж їх колеги.

Деякі завдання стосувалися майбутньої професії та розподілу сімейного бюджету. Наприклад, Ірина С. (тотальне відшарування сітківки) планує стати масажистом і заробляти більше 10 тис. грн.. на місяць, при цьому вона впевнена, що з працевлаштування в неї не виникне жодних проблем.

Взагалі, дослідження показало, що більшість учнів з порушеннями зору впевнені, що з легкістю знайдуть роботу, яка буде відповідати їх бажанням, на відміну від старшокласників, які мають нормальний зір. Такий стан низького рівня обізнаності незрячих про їх професійні можливості та соціально-економічний стан країни доводить, що вони не орієнтуються в сьогоденній ситуації на ринку праці. На питання «яка на їх думку офіційна

середньомісячна заробітна плата у м. Києві?», учні називали 5-6 тис грн. на відміну від реальних близько 3 тис. грн. на місяць.

Аналіз відповідей на питання, що стосуються планування та розподілу сімейного бюджету, показали суттєві розбіжності в рівнях сформованості поведінково-діяльнісного компоненту в учнів з порушеннями зору та в учнів з нормальним зором. На питання «Якої суми грошей на місяць вам би вистачило для життя?», старшокласники з нормальним зором називали суми в межах 8-12 тис. грн., при цьому повністю аргументуючи свою відповідь. Старшокласники з порушеннями зору називали суму від 2 до 15 тис. грн. при цьому не могли аргументувати свою відповідь або ж наводили неправильні аргументи. Більшість учнів з нормальним зором вважали за необхідне відкладати певну суму коштів кожного місяця на дорожчі покупки в майбутньому чи на так званий «чорний день». Серед учнів з порушеннями зору планували відкладати гроші лише третина.

Деякі учні з порушеннями зору планували витрачати певну частину сімейного бюджету на житло, на оплату комунальних послуг, при цьому майже половина учнів з нормальним зором вважали дані видатки одними з першочергових.

Найбільші видатки сімейного бюджету, на думку учнів з порушеннями зору, мали би йти на продукти харчування. Під час індивідуальних бесід виявилось, що учні погано орієнтуються в цінах і планують купляти більше харчів, ніж їм необхідно. Наприклад Марина К. (гіпоплазія зорового нерву) при сімейному бюджеті у 10 тис. грн. на місяць бажає витрачати 5 тис. грн. на продукти харчування і лише до 1 тис грн. на одяг, при цьому у дівчат з нормальним зором при майже такому ж бюджеті витрати на одяг значно більші (2-3 тис. грн.).

Також з метою вивчення рівня сформованості поведінково-діяльнісного компоненту було проведено тестування учнів з нормальним та з порушеним зором (див. дод. Д).

Результати дослідження, спрямованого на визначення рівня

сформованості поведінково-діяльнісного компоненту, представлено у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Розподіл старшокласників за рівнями сформованості поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності

Рівні	Учні з порушеннями зору (кількість учнів/%)	Учні з нормальним зором (кількість учнів/%)
Високий	2/4,08	11/22,92
Середній	12/24,49	30/62,5
Низький	35/71,43	7/14,58

Результати дослідження поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності показали значно вищий його рівень в учнів з нормальним зором, ніж в учнів з порушеннями зору. В учнів з порушеннями зору даний показник склав 28,57% (високий та середній рівні), а в учнів з нормальним зором 85,42%(високий та середній рівні).

Таким чином, доходимо висновку, що старшокласники з нормальним зором знаходяться на більш високому рівні розвитку поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності, ніж їх однолітки з порушеннями зору. У той же час, рівні розвитку когнітивного та мотиваційно-ціннісного компонентів економічної компетентності в цих категорій учнів відрізнялися несуттєво.

Враховуючи результати аналізу трьох компонентів економічної компетентності, ми розподілили учнів за трьома рівнями економічної компетентності, що представлено у таблиці 2.9.

Так, високий рівень економічної компетентності виявлений лише у 8,16% учнів з порушеннями зору та у 16,67% учнів з нормальним зором. У старшокласників з порушеннями зору середній рівень спостерігався у 34,7% та у 50% дітей з нормальним зором. Низький рівень економічної

компетентності був констатований більш ніж в половини учнів з порушеннями зору – у 57,14%, в учнів з нормальним зором - лише у 33,33%.

Таблиця 2.9.

Розподіл старшокласників за рівнями сформованості економічної компетентності

Рівні	Учні з порушеннями зору (кількість учнів/%)	Учні з нормальним зором (кількість учнів/%)
Високий	4/8,16	8/16,67
Середній	17/34,7	24/50
Низький	28/57,14	16/33,33

Низький рівень економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору (у порівнянні з нормою), згідно нашого дослідження, був спричинений низьким рівнем поведінково-діяльнісного компоненту.

Отже, спостерігається відставання незрячих підлітків від своїх однолітків у рівнях сформованості всіх компонентів (когнітивного, мотиваційно-ціннісного та поведінково-діяльнісного) економічної компетентності. Ми це пояснюємо тим, що вплив біологічних факторів на розвиток пізнавальної активності при глибоких порушеннях зору посилюється в онтогенезі різними несприятливими для розвитку умовами середовища, тобто специфічною соціальною ситуацією розвитку (гіперопіка дорослих, обмеження комунікативних зв’язків, невміння використовувати збережені аналізатори з компенсаторною метою, невдачі в процесі пізнання, що дістають негативні оцінки з боку оточення, ускладнення в оволодінні діями, що забезпечують результативність процесу пізнання та задоволення від цього, тощо). Ці фактори стримують розвиток когнітивного, мотиваційно-ціннісного і, особливо, поведінково-діяльнісного компонентів.

Наявність глибоких порушень зору прямо чи опосередковано порушує взаємодію сліпої дитини з навколишнім середовищем, відбиваючись, перш за

все, на активності особистості у такому важливому для людини виді діяльності, як економічна, проте цей вплив не є фатальним і може бути відкоригованим при створенні відповідних психолого-педагогічних умов.

Одним із завдань констатувального етапу дослідження було вивчення умов та стану економічного виховання в школах для дітей з порушеннями зору. З цією метою з'ясовувалося ставлення вчителів та вихователів до формування ключових життєво-економічних компетенцій і встановлення наявності передумов для реалізації їх формування.

Для вирішення зазначеного завдання було проведено анкетування вчителів та вихователів шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору.

Аналіз даних анкетування показав такі результати:

- 90,77% опитаних вважають, що частково приділяють увагу економічному вихованню на уроках та в позакласній роботі і лише 9,23% достатню;
- 73,85% вчителів та вихователів оцінюють свій рівень економічної культури як середній, 9,23% - вище середнього, 4,62%- нижче середнього і лише 12,31% - як високий;
- 80% опитаних визначають рівень економічної культури своїх вихованців, як низький, 16,92% - середнім, та лише 3,08% - високим;
- на думку опитаних, лише 7,69% вважає, що батьки приділяють достатню увагу економічному вихованню своїх дітей;
- 92,31% вчителів та вихователів бажають отримати додаткові знання з економічного виховання учнів з порушеннями зору, інші 7,69% - не знають.

Слід зазначити, що 10,77% опитаних неправильно назвали виховні заходи, які мали б стосуватися економічного виховання, 6,15% взагалі не дало відповідь на дане питання.

Загалом, анкетування показало середній рівень знань вчителів та вихователів в питаннях економічного виховання та високий рівень їх бажання покращити особистий рівень знань з цього напряму виховання.

Для уточнення та доповнення даних анкет, ми провели індивідуальні бесіди з педагогами. З бесід ми дізналися, що вчителі та вихователі вважають процес економічного виховання особливо важливим для своїх учнів, враховуючи сучасний соціально-економічний стан нашої держави. Стосовно проблем економічного виховання, то опитані в основному відзначали специфіку навчального закладу (учні відносно «ізольовані» від зовнішнього середовища), недостатню кількість часу, недостатню увагу батьків до виховання своїх дітей.

З метою вивчення компетентності батьків у питаннях економічного виховання їх дітей було проведено анкетування серед батьків результати якого показали, що:

- 18,75% батьків уважають, що приділяють достатню увагу економічному вихованню своєї дитини, 28,13% - частково і майже 53,13% взагалі не приділяють уваги економічному вихованню;
- 46,88% оцінюють свій рівень економічної культури як середній, 25% - вище середнього, лише 6,25% – високий і 21,88% нижче середнього;
- 50% визначають рівень економічної культури своє дитини як низький, 40,63% - як середній і лише 9,38% - як високий;
- 37,5% не знають чи приділяють увагу економічному вихованню їх дитини;
- беруть участь у обговоренні сімейного бюджету лише 15,63% учнів, частково – 25%, не беруть участі взагалі – 59,38%;
- свою дитину самостійною назвало лише 9,38% батьків, частково самостійною – 62,5%, не самостійною – 28,13%;
- 68,75% батьків дають кишенькові кошти своїй дитині, 25% - дають іноді, 6,25% - не дають;
- бажають отримати додаткові знання з економічного виховання лише 28,13% батьків, 62,5% - не знають, 9,38% - не бажають отримувати додаткових знань з даного питання.

Інформація про задіяних у дослідженні батьків, діти яких мають порушення зору, щодо їх освіти та віку представлені в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Інформація про освіту та вік батьків (у %)

Освіта				Вік		
середня	середня спеціальна	базова вища	вища	до 40 років	від 40 до 50 р	більше 50 р
9,38	18,75	6,25	65,63	21,87	50	28,13

Як свідчать дані таблиці 2.10, вищу освіту має більше половини опитаних батьків старшокласників з порушеннями зору (65,63 %). У свою чергу батьків із середньою освітою була незначна частина (9,38 %).

Визначення вікової характеристики опитаних батьків показало, що більшість з них (71,87%) мають вік від 40 до 50 років. А саме цей період в психології характеризується своєю активністю та плідністю і тому в питаннях економічного виховання незрячих дітей ми можемо спиратися на їхніх батьків.

Отримані під час анкетування батьків дані дають підстави припустити, що батьки досліджуваних старшокласників розуміють необхідність та надають загальні уявлення про економіку своїм дітям. Але, з іншого боку, ми також припускаємо, що інші чинники, а саме такі, як недостатність часу, виснаженість на роботі, небажання, нерозуміння необхідності та ін. можуть негативно впливати на участь батьків у економічному вихованні їх дітей.

Аналізуючи програми з навчальних дисциплін, що вивчаються у спеціальному навчальному закладі для осіб з порушеннями зору, ми визначили програми, що безпосередньо стосуються економічного виховання та ті, котрі мають частковий або опосередкований вплив на формування економічної компетентності особистості.

Нами було проаналізовану навчальну програму з обслуговуючої праці, призначену для учнів з порушеним зором. Ця програма передбачає вивчення

дисципліни з 5-го по 10-й клас по 1 годині на тиждень. Програма спрямована на розвиток уявлень дітей про сфери трудової діяльності людини, активізацію пізнавального інтересу до праці, її значення для розвитку особистості тощо.

У процесі аналізу змісту програми, нами був виділений розділ «Раціональне ведення домашнього господарства», який безпосередньо стосується економічного виховання, формування ключових життєво-економічних компетенцій учня. Завдяки вивченню даного розділу програми, учні навчаються правильно розпоряджатися своїм бюджетом, шукаючи нові доходи та раціоналізуючи видатки тощо. Інші розділи програми більше стосуються уроків ручної праці, але й там можна зустріти елементи економічного виховання, такі як: правильний добір матеріалів, їх економне використання тощо.

Наступна програма, яку ми проаналізували, була програма трудового навчання дітей зі зниженим зором. Вона передбачає вивчення дисципліни з 5-го по 10-й клас. На уроках трудового навчання учнів, в контексті економічного виховання, навчають культурі праці, раціональності своєї трудової діяльності, вмінню економити матеріали, бережливому ставленню до речей, засобів праці тощо.

Суттєвим для формування економічної компетентності особистості, на нашу думку, виявився зміст навчальної дисципліни «Історія», програму якої ми розглянемо більше детально.

Тема уроку, що безпосередньо стосується економічного виховання, зустрічаються в змісті предмету «Всесвітня історія» в 7 класі - «Господарське та повсякденне життя в середньовічній Європі людини ранньої доби». На цьому уроці вчитель пояснює важливість праці для виживання людства, значення торгівлі тощо.

У 8 класі вивчається тема «Матеріальний світ і суспільство (зародження капіталістичних відносин)», де учні вивчають основи та передумови ставлення тих економічних відносин, які будуються зараз в

Україні.

Протягом 9 класу вивчаються теми «Передумови і початок Промислової революції» та «Наслідки Промислової революції».

В 10 класі вивчається тема «Формування індустріального суспільства в Європі та США. Виникнення великих корпорацій, фінансово-промислових груп».

В 11 класі вивчаються такі теми: «Особливості соціально-економічного розвитку США, Великобританії, Франції, Німеччини, Росії, Австро-Угорщини на початку ХХ ст.» та «Революція в Росії 1917 р. та Громадянська війна (Воєнний комунізм)».

В 12 класі теми уроків з всесвітньої історії ускладнюються й охоплюють сучасне сьогодення. Вивчаються такі теми: «Особливості суспільно-політичного та економічного розвитку країн Західної Європи», «СРСР в 1945-1991-их рр.», «Становлення постіндустріального суспільства».

Починаючи з 10-го класу найбільш актуальним для формування економічної компетентності учнів з порушеннями зору стає зміст уроків з предмету «Історія України»: «Початок Промислової революції в першій половині XIX ст.», «Соціально-економічне становище України у XIX ст.», «Економічний розвиток Наддніпрянщини в 60-90-ті рр. XIX ст.» та ін.

В 11 класі вивчаються наступні теми, що стосуються економічного виховання старшокласників: «Економічне становище України на початку ХХ ст.», «Перехід до Нової економічної політики», «Сталінська індустріалізація України» та ін.

У 12 класі також вивчаються теми, що стосуються економічного сьогодення України: «Україна в повоєнний період», «Стан економіки в СРСР – здобутки та визрівання кризи», «Економічний розвиток України в 90-х рр.», «Економічне життя України на початку ХХІ ст.» та ін.

Заслуговують на увагу стосовно економічного виховання старшокласників програми з правознавства, наприклад, вивчення в 10 класі змісту теми «Право на працю в Україні (ринок праці)» та ін.

Нами були проаналізовані також програми з інших дисциплін, які, хоча й частково, але все ж мають вплив на формування економічної компетентності учня. Це програми таких дисциплін, як: людина і світ, математика, екологія, географія, інформатика, література.

Ураховуючи, що вивчення дисципліни «Економіка» в загальноосвітніх та спеціальних школах не відбувається, формування економічної компетентності в учнів старших класів може частково здійснюватися при вивченні інших дисциплін. Особливо слід відзначити навчальну дисципліну «Історія України», яка тісно пов'язана та має багато спільних відомостей з навчальним предметом «Економіка».

У дослідженні було також проаналізовано виховну роботу закладів для учнів з порушеннями зору в напрямку економічного виховання. Аналіз планів виховної роботи показав, що заплановані виховні заходи майже не стосуються економічного виховання. Наприклад, в загальноосвітньому навчальному закладі I-III ступенів «Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №5 ім. Я.П.Батюка» м. Києва в результаті аналізу планів роботи вихователів ми виокремили лише екскурсію до підприємства, «Місячник благоустрою шкільного подвір'я» та «Тиждень профорієнтації» - заходів, що частково стосувалися економічного виховання. Спостереження за іншими виховними заходами показало відсутність будь-якого зв'язку з економічним вихованням.

Аналіз планів виховної роботи в усіх досліджуваних спеціальних закладах освіти для дітей з порушеннями зору дозволив виділити таку тематику позакласних заходів та виховних годин в старших класах, що стосувалися економічного виховання: «Мої витрати», «Економія споживання», «Мої реальні можливості», «Інтеграція України в сучасний світ», «Права споживача», «Моя професія та ринку праці», «Ти і ринок праці», «Основи підприємницької діяльності», «Міжнародна торгівля та валютні відносини».

Загалом, аналіз стану виховної роботи в навчальних закладах для дітей

з порушеннями зору показав, що виховна робота відбувається в багатьох напрямах, таких як: національне, моральне, патріотичне, громадянське, екологічне, трудове, фізичне, статеве, естетичне виховання тощо. Відповідно до напрямів проводяться виховні заходи на різну тематику: День матері, День здоров'я, День довкілля, Свято букваря, Міжнародний день родити тощо. Але жоден з виховних заходів не був безпосередньо спрямований на економічне виховання. В планах виховної роботи окремого розділу з економічного виховання незрячих учнів у жодній зі спеціальних шкіл нами виявлено не було.

Аналіз планів виховної роботи показав, що виховні заходи в спеціальних школах, такі, як екскурсії, проводяться доволі часто. Учнів знайомлять з історією рідного міста, з життям видатних історичних постатей мистецтва, літератури та ін., проводяться екскурсії до музеїв. Незрячі учні відвідують різноманітні вистави та концерти. Однак екскурсії на виробництво, підприємства, фабрики, заводи для учнів з порушеннями зору майже не проводяться, на відміну від їхніх однолітків з нормальним зором.

Також слід відзначити виховну роботу педагогічного складу спеціальної школи-інтернату з батьками, котрі виховують дітей з порушеннями зору. На жаль, ця робота включає питання економічного виховання лише частково.

Отже, аналіз виховної роботи в спеціальній школі для дітей з глибокими порушеннями зору показав широкий та різнобічний зміст виховання, різноманіття виховних заходів, екскурсій, роботи з батьками тощо. Проте складова економічного виховання розглядається в ній частково, лише як один з компонентів трудового чи екологічного виховання, відсутня цілісна система формування економічної компетентності особистості з зоровою депривацією.

Щодо специфіки формування економічної компетентності в учнів з порушеннями зору, то наше дослідження виявило такі основні проблеми:

1) Учні, в основному, перебувають у школах-інтернатах, тобто в закладах закритого типу. Можна говорити про те, що вони «ізольовані» від зовнішнього світу. Вони не стикаються з тими проблемами чи ситуаціями, з якими щоденно стикаються учні з нормальним зором.

2) Рівень самостійність учнів з порушеннями зору нижчий від рівня їх однолітків з нормальним зором. Учні з порушеним зором перебувають під постійним наглядом вчителів, вихователів, батьків. Деякі побутові речі вони взагалі не можуть виконати без по сторонньої допомоги.

3) Роль батьків у економічному вихованні учнів з порушеннями зору нижча, оскільки діти перебувають під їх надмірною опікою та не беруть або лише частково приймають участь у соціально-економічному житті своєї родини.

4) Відсутність сучасних підручників та джерел інформації для учнів з порушеннями зору. Більшість підручників шрифтом Брайля застаріли та не відповідають сучасним навчальним програмам. Знайти інформацію на економічну тематику шрифтом Брайля також досить складно.

5) У школах приділяється недостатня кількість часу економічній освіті. Учні вивчають багато дисциплін, які мають для них особливу важливість у зв’язку з порушеннями зору, і вивчати додаткові дисципліни фізично неможливо за браком часу.

6) Виховні заходи з економічного виховання в школах майже не проводяться. Значно більша увага приділяється моральному та патріотичному вихованню.

7) Порушення зору не дозволяють учням повноцінно реалізувати себе з точки зору економічної компетентності. Наприклад, це проявляється у бережливому ставленні до речей. Як би бережливо учні не намагалися ставитися до своїх речей, все одно їм складніше зберегти їх у робочому стані на відміну від учнів з нормальним зором (частіше псується електроніка, одяг тощо).

Зазначені вище проблеми формування економічної компетентності у старшокласників з порушеннями зору зумовили необхідність пошуку нових шляхів та підходів щодо організації економічного виховання в спеціальних школах для дітей з порушеннями зору

Висновки до другого розділу

Вивчення загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури засвідчило відсутність наукових досліджень з проблем економічного виховання старшокласників з порушеним зором, що зумовило необхідність проведення констатувального дослідження, спрямованого на з'ясування рівнів сформованості економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору в порівнянні з учнями, які мають нормальний зір, а також стану економічного виховання в спеціальних школах.

Показником рівня економічної вихованості визначено економічну компетентність.

У структурі економічної компетентності виділені наступні її компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний.

Критеріями сформованості кожної зі складових життєвої економічної компетентності визначені наступні:

- когнітивний: обсяг і якість економічних відомостей (базові знання з основ економіки, з основ фінансової грамотності тощо, економічне мислення);
- мотиваційно-ціннісний: наявність потреб, інтересу та сформованої мотивації до економічної діяльності (усвідомлення необхідності постійного розвитку певних знань, вмінь та навичок задля ефективної професійної діяльності тощо), ціннісні орієнтації;
- поведінково-діяльнісний: володіння сукупністю умінь і навичок розв'язування економічних задач, проблем, ситуацій; орієнтування в економічному просторі та на ринку праці; раціональність, заощадливість та економність у повсякденній діяльності (бережливе ставлення до власного майна, навколишнього середовища тощо); вміння вести домашнє господарство, володіти майном, бути ефективним господарем, раціональним споживачем (вміти сплачувати податки, комунальні послуги, обирати товари

із врахуванням ціни та якості тощо), участь в соціально-економічному та суспільному житті держави (вміти орієнтуватися в економічних процесах, що відбуваються в державі, обирати відповідну соціально-економічну поведінку та ін.).

Відповідно до отриманих результатів дослідження, учні розподілялися за наступними рівнями: низький, середній та високий.

Установлено, що незрячі підлітки мають значно нижчі показники сформованості економічної компетентності, аніж їх однолітки з нормальним зором. Так, високий рівень економічної компетентності виявлений лише у 8,16% учнів з порушеннями зору та 16,67% в учнів з нормальним зором. У старшокласників з порушеннями зору середній рівень спостерігався у 34,7% та 50% дітей з нормальним зором. Низький рівень економічної компетентності був констатований більш ніж в половини учнів з порушеннями зору – 57,14%, в учнів з нормальним зором - лише у 33,33%.

Низький рівень економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору (у порівнянні з нормою), згідно нашого дослідження, був спричинений низьким рівнем поведінково-діяльнісного компоненту.

Анкетування показало середній рівень знань вчителів та вихователів в питаннях економічного виховання, їх бажання покращити особистий рівень знань з цього напрямку.

Аналіз навчальних планів школи для дітей з порушеннями зору середніх та старших класів показав, що ними не передбачено вивчення дисциплін, які безпосередньо стосуються формування в учнів економічних знань, лише деякі теми з історії, права та декількох інших предметів мають на меті розв’язати завдання, що стосуються засвоєння дітьми економічних знань чи економічного виховання.

Установлено такі особливості стану економічного виховання в спеціальних школах для дітей з порушеннями зору:

1. Учні, в основному, перебувають у школах-інтернатах, тобто в закладах закритого типу. Вони «ізольовані» від зовнішнього світу і не знають тих проблем чи ситуацій, з якими стикаються учні з нормальним зором.

2. Самостійність у питаннях економічної діяльності учнів з порушеннями зору нижча від їх однолітків з нормальним зором. Учні з порушеним зором перебувають під постійним наглядом вчителів, вихователів, батьків.

3. Роль батьків у економічному вихованні учнів з порушеннями зору нижча, оскільки діти перебувають під їх надмірною опікою і частково або взагалі не беруть участь у соціально-економічному житті.

4. Відсутність сучасних підручників та джерел інформації для учнів з порушеннями зору. Більшість підручників шрифтом Брайля застаріли і не відповідають сучасним програмам. Знайти інформацію на економічну тематику шрифтом Брайля також складно.

5. Недостатня кількість навчально-виховного часу приділяється економічному вихованню.

6. Виховні заходи з економічного виховання не проводяться. Значно більша увага приділяється моральному та патріотичному вихованню.

7. Порушення зору не дозволяють учням повноцінно реалізувати себе з точки зору економічної культури. Наприклад, як би бережливо учні не намагалися ставитися до своїх речей, все одно їм складніше зберегти їх у робочому стані на відміну від учнів з нормальним зором (частіше псується електроніка, одяг тощо).

Це зумовило необхідність пошуку нових шляхів та підходів щодо удосконалення організації економічного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.

РОЗДІЛ 3
ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ В СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕНИМ ЗОРОМ ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

3.1. Обґрунтування змісту та методики експериментальної роботи зі старшокласниками з глибокими порушеннями зору

Розвиток економіки України на ринкових засадах, удосконалення суспільних відносин та виховання національно свідомих громадян сприяють економічному вихованню населення взагалі та молоді зокрема. Учні з порушеннями зору мають певні складнощі у пристосуванні до самостійного економічного життя.

Абілітація та реабілітація дітей з порушеннями зору в першу чергу вимагає умінь і навичок життя та діяльності в середовищі зрячих. Це посилює увагу до формування в них умінь орієнтуватися не лише в обмеженому знайомому просторі, але й вільно та самостійно освоювати нові та незнайомі місця життєдіяльності. Особливої уваги заслуговує проблема формування навичок орієнтування в побуті, зокрема економіко-соціальне орієнтування. Л.Солнцева вважає, що це завдання можливо вирішити спираючись не лише на когнітивні, але й на емоційні можливості пізнання незрячих. Особлива увага повинна приділятися формуванню таких якостей особистості, як наполегливість у досягненні мети, подолання труднощів тощо, оскільки завищена опіка як удома, так і в інтернаті, сприяє формуванню в них споживацької позиції [202].

Потенційні можливості незрячих старшокласників дозволяють сформувати в них високий рівень життєвої економічної компетентності. За умови цілеспрямованого педагогічного керівництва цим процесом діти засвоюють економічні поняття на різних рівнях: від уявлень до усвідомлення сутності цих понять, набувають економічних умінь допрофесійного

характеру, у них формуються такі якості особистості, як бережливість, економність, організованість тощо.

Результати констатувального етапу дослідження дали змогу виявити особливості формування економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору, що полягають в наступному:

- існуючі особливості зорового сприймання, що не дозволяють досягти високого рівня економічної вихованості без втручання дорослих в цей процес;
- виховання учнів у закладах інтернатного типу; зниження рівня їх самостійності; незначна роль батьків у економічному вихованні незрячих дітей;
- відсутність навчальної дисципліни, яка б забезпечила формування економічних знань у старшокласників;
- відсутність сучасних підручників та джерел інформації для учнів з порушеннями зору з економічних питань;
- непередбаченість в змісті виховання відповідного економічного напряму.

Зазначені особливості дозволили визначити основні підходи, цілі, завдання та напрямки експериментальної роботи.

При розробці ефективної методики економічного виховання учнів з порушеннями зору в спеціальних навчальних закладах методологічним підґрунтям нами визначені такі підходи: аксіологічний; системний; діяльнісний; особистісно зорієнтований; компетентнісний. Були враховані також положення про сутність корекційно-виховного процесу та його значення для нормального розвитку особистості в умовах зорової деривації (Л. Виготський, І. Єременко, В. Єрмаков, М. Земцова, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Солнцева), а саме: вирішальна роль соціального фактору (виховного впливу) в роботі з цією категорією учнів, довірливе ставлення до дорослого як до носія зразка. Разом вони складають стратегію економічного виховання

учнів та обумовлюють вибір спеціальних форм, методів та прийомів цього процесу.

Ми припустили, що ефективність формування економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору можна підвищити за дотримання сукупності таких умов:

- розробка змісту, форм, методів і засобів економічного виховання учнів старших класів спеціальної школи для дітей з порушеннями зору;
- насичення економічним змістом дисциплін суспільно-гуманітарного, природничого та математичного циклів, забезпечення зв`язку цих навчальних дисциплін з економічними явищами, законами, тенденціями розвитку ринкової економіки в Україні;
- дотримання умов, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності незрячих учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної компетентності;
- максимальне використання вихователями можливостей корекційно-виховної роботи, що відбувається в спеціальній школі-інтернаті;
- встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних предметів та позаурочної діяльності учнів;
- урізноманітнення видів навчальної та позанавчальної діяльності учнів економічного змісту;
- опора на особистий досвід учнів;
- забезпечення на практиці єдності трудового та економічного виховання;
- педагогічне керівництво процесом формування ключових життєво-економічних компетенцій у незрячих старшокласників;
- активне залучення до економічного виховання незрячих учнів їх батьків.

Метою формувального етапу експерименту було обґрунтувати та експериментально довести, що можливо формувати економічну компетентність в учнів старших класів з глибокими порушеннями зору

завдяки певним чином організованій корекційно-виховній діяльності, зокрема через спеціально розроблений зміст, форми, методи та засоби економічного виховання.

Аналіз досліджень науковців у галузі корекційної педагогіки та психології щодо сутності та структури корекційного виховання (І. Бех, Т. Богданова, В. Бондар, О. Гонєєв, І. Дмитрієва, М. Жихарєв, В. Засенко, Г. Коберник, В. Купрас, В. Липа, Н. Ліфінцева, С. Максименко, С. Миронова, Н. Назарова, Л. Руденко, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Солнцева, С. Федоренко, Л. Фомічова, М. Шеремет, Н. Ялпаєва та ін.) дозволив дійти висновку, що воно спрямовано на корекцію певної сфери дитини з особливими освітніми потребами й містить певні принципи, методи, положення, засади передачі виховного змісту.

Зважаючи на спрямованість нашого формувального етапу експерименту на формування економічної компетентності, що належить до сфери виховання учнів з порушеннями зору, доцільною її дефініцією, на нашу думку, буде "корекційно-виховна методика", а повною назвою – "корекційно-виховна методика формування в старшокласників з порушеннями зору економічної компетентності".

Відповідно до поставленої мети було визначено такі основні завдання формувального етапу дослідження:

1. Обґрунтування та розробка корекційно-виховної методики підвищення рівня економічної компетентності в учнів старших класів з порушеннями зору.

2. Робота з вчителями, вихователями та батьками з питань економічного виховання учнів з порушеннями зору.

3. Апробація розробленої методики економічного виховання в школах для дітей з порушеннями зору.

Формувальний експеримент відбувався в 3 етапи:

1) організаційно-діагностичний;

2) корекційно-виховний;

3) контрольний.

У процесі реалізації формувального експерименту була обґрунтована корекційно-виховна методика підвищення рівня економічної компетентності учнів з порушеннями зору. Розробляючи її ми враховували, що корекційно спрямоване виховання особистості з офтальмопатологією здатне не тільки виправляти вторинні ознаки порушеного розвитку чи попереджати їх виникнення, але й керовано поліпшувати процеси розвитку та соціалізації зорово депривованої особистості, забезпечуючи формування в її психіці позитивних компенсаторних новоутворень.

Структурно-функціональна модель формування економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору представлена на схемі (рис. 3.1).

Нижче проаналізуємо основні складові структурно-функціональної моделі корекційно-виховної методики формування економічної компетентності в старшокласників з порушеннями зору.

З аналізу напряму економічного виховання випливає запит на формування економічної компетентності особистості.

Головною метою виховання в сучасних спеціальних навчальних закладах є формування всебічно розвиненої особистості та створення умов для її розвитку й самореалізації, що передбачає, зокрема, й економічне виховання.

Для реалізації поставленої мети і завдань у дослідженні було обґрунтовано навчально-методичне забезпечення процесу формування економічної компетентності.

З цією метою було проаналізовано наявні програми з дисциплін, що в своєму змісті торкаються економічних питань, їх методичне та матеріальне забезпечення, можливі міжпредметні зв’язки й можливості використання додаткового матеріалу при вивченні економічних питань.

Змістово-операційний блок передбачає формування в незрячих старшокласників знань та вмінь з основ економіки та соціально-побутових

компетенцій.

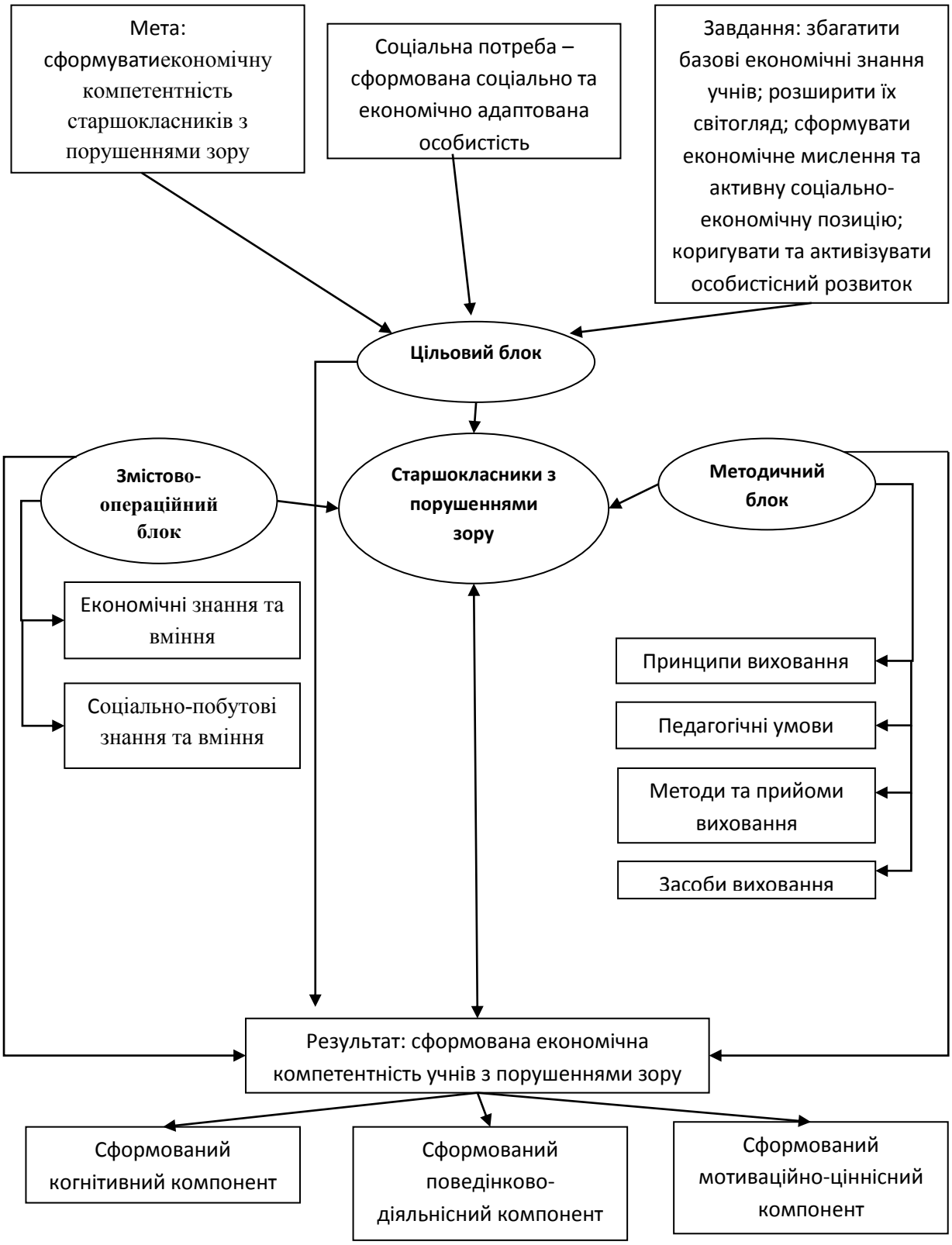

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель формування економічної компетентності в старшокласників з глибокими порушеннями зору

Ефективне використання змістового блоку економічної компетентності забезпечувалося підтримкою методичного блоку. Його складовими ми визначаємо принципи, форми організації, методи, прийоми та засоби виховання, а також педагогічні умови.

Основною умовою ефективного застосування експериментальної корекційно-виховної методики є дотримання загальних та спеціальних принципів виховання, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності незрячих учнів та формування в них на цьому підґрунті економічної компетентності.

Критеріями сформованості економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору виступають рівні сформованості її компонентів: когнітивного, мотиваційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного.

Формування економічної компетентності базується, у першу чергу, на поглибленні економічних знань, що забезпечується розвитком когнітивного компонента. К.Улибін вважав, що залучення в культурне поле різноманітних знань веде до того, що культура суспільства та свідомість людей набувають багатомірності, гнучкості, долається жорсткість в оцінках і примітивність суджень [212].

На думку Б.Ліхачова, показниками якості економіко-виховної роботи є: глибокі знання основних економічних понять і провідних ідей радикальної економічної реформи; уміння підійти з економічними мірками до питань організації праці; прояви нормативів бережливого ставлення до індивідуального та суспільного багатства; усвідомлення морально-трудового обов'язку й відповідальності перед суспільством за стан і розвиток народного господарства [116].

І.Дзундза визначає економічні знання як систему наукових та загальнолюдських фактів, законів, явищ економічного середовища, що засвоюються через осмислення та усвідомлення й підтверджуються нормативами економічної поведінки [59].

Підвищення ефективності засвоєння знань у навчально-виховному процесі спеціальної школи-інтернату для дітей з порушеннями зору може здійснюватися в процесі формування в учнів умінь і навичок роботи з додатковою інформацією. У цьому плані можна виділити два напрями роботи:

- системність і деталізацію внутрішнього взаємозв’язку в змісті здійснювати шляхом вивчення зв’язків між окремими поняттями, і на основі цього, у поєднанні зі згортанням навчального матеріалу, підвищити швидкість навчання. Для досягнення системного засвоєння учнями навчального матеріалу необхідно зосередити їхню увагу на розумінні взаємозв’язків між різними компонентами та поняттями економічного змісту. Такому засвоєнню матеріалу найкраще сприятиме вирішення проблемних ситуацій тощо [32].
- підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу, його прискорення за рахунок поступового переходу в процесі навчання від репродуктивних завдань до конструктивних – порівняння, складання висновку та установлення взаємозв'язків і, як результат, до творчих, що передбачають виявлення протиріч і прогнозування. Розв’язування економічних задач сприятиме кращому засвоєнню матеріалу при такому напряму навчання.

Процес отримання економічних знань учнями з порушеннями зору, крім освітньої, виконує також корекційно-розвивальну й виховну функції. Корекційно-розвивальна функція знань спрямована на корекцію пізнавальної активності, на корекцію психологічних особливостей дітей з порушеннями зору, на розвиток економічного мислення тощо. Виховна функція економічних знань виявляється у формуванні в незрячих учнів прагнення до усвідомлення своєї ролі в суспільстві, здатності правильно оцінювати соціально важливі чинники, готовності дотримуватися правових, економічних, етичних норм, що визначають ставлення суб'єкта економічної діяльності до суспільства, навколишнього середовища та людини.

Більшість навчальних дисциплін, що викладаються в спеціальній школі

для дітей з порушеннями зору, спрямовані на виконання двох важливих педагогічних завдань: це вивчення законів, явищ, фактів окремих наукових теорій та включення цих законів, явищ, фактів до цілісної системи знань, зокрема економічних, що виступає важливою умовою формування економічної компетентності. Так, наприклад, навчальні предмети циклу суспільно-гуманітарних дисциплін дозволяють сформувати систему знань, необхідну для наукового сприйняття навколишнього економічного середовища, обґрунтування взаємозв'язку й взаємозумовленості явищ, універсальності та специфічності законів економічного розвитку суспільства. Навчальні предмети циклів природничих і фізико-математичних дисциплін надають фактичний матеріал для вивчення й практичного пізнання загальних діалектичних економічних законів, для умовисновків, для розуміння механізмів основних економічних процесів у суспільстві.

Особливу роль у формуванні когнітивного компонента економічної компетентності відіграє внутрішня мотивація учнів на одержання життєво-економічних компетенцій. Таким чином формування мотиваційно-ціннісного компоненту економічної компетентності тісно переплітається з когнітивним компонентом.

Вчені П.Гальперін [52], А.Данилюк [56] та Т.Тертюкова [209] експериментально підтвердили можливість формування внутрішньої мотивації навчання особливим чином організованою навчально-виховною діяльністю. Така організація передбачає виконання певних навчальних дій, а саме: аналіз, порівняння, заміна тощо.

У процесі формування поведінково-діяльнісного компоненту ми враховували думку багатьох учених-педагогів про те, що знання, які отримують учні в школі та поза її межами, повинні мати виражену прикладну спрямованість. Теоретичне вивчення економічних теорій повинно закінчуватися окресленням шляхів реалізації на практиці ефективних моделей, розробкою гіпотез і методів вирішення проблем (навчальних чи реальних), формуванням визначених умінь і навичок, які є складовою

поведінково-діяльнісного компоненту економічної компетентності.

Важливо, щоб теоретичні знання у процесі виховання дитини з порушеним зором перейшли в практичні навички, тобто учні могли використовувати їх при вирішенні життєво-економічних проблем. Як зазначає Ю. Бабанський: «Якщо за наявності уміння, людина ще змушена здійснювати оперативний самоконтроль за здійсненням дії, то на рівні навичок вона не обмірковує спеціально кожний елемент діяльності» [12]. Отже, уміння й навички показують рівень сформованості відповідних дій.

Розвиваючи в незрячих учнів самостійність, ініціативність і творчість у процесі оволодіння економічними знаннями, ми ставимо їх у позицію активного суб'єкта навчальної діяльності, адже когнітивні ключові компетенції можуть ефективно формуватися тільки за умови включення учнів у самостійну, активну навчальну діяльність.

Таким чином, учні з порушеннями зору, виступаючи на початковому етапі навчально-виховного процесу споживачами інформації, пізніше стають спроможними перейти у категорію дослідників і перетворювачів моделей економічних процесів.

Під час формування поведінково-діяльнісного компонента економічної компетентності у старшокласників з глибокими порушеннями зору в дослідженні застосовувалися переважно практичні форми організації педагогічної взаємодії.

Формувальний етап експерименту передбачав цілеспрямовану зміну умов виховання, а також вивчення того, що відбувається під впливом цих змін. Об’єктом формувального етапу експерименту є зміни обсягу і характеру знань, умінь і навичок в учнів, що відбуваються під педагогічним впливом. Підґрунтям для здійснення формувального експерименту стали дані, отримані в ході констатувального етапу експерименту.

Повноцінна реалізація зазначених вище підходів та положень забезпечувалася дотриманням наступних принципів економічного виховання (А. Аменд, А. Нісімчук, О. Шпак та ін.):

- принцип міждисциплінарності в побудові корекційно-виховної роботи з формування економічної компетентності учнів з глибокими порушеннями зору;

- принцип стратегічної цілісності, що визначає єдину цілісну стратегію навчально-виховної діяльності спеціального навчального закладу та передбачає наступність у реалізації економічного навчання та виховання;

- принцип системності, що передбачає системне розв'язання будь-яких проблем, організацію економічної підготовки на основі системного аналізу актуальної соціально-педагогічної ситуації в навчальному закладі зокрема та в Україні в цілому;

- діяльнісний принцип – практико-орієнтований підхід до формування в незрячих учнів старших класів економічної компетентності;

- принцип технологізації, що передбачає здійснення процесу економічного виховання як науково обґрунтованих дій тифлопедагога та відповідно організовану ним діяльність учнів, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи навчально-виховних цілей, що узгоджуються з психологічними особливостями розвитку особистості з порушеннями зору та ведуть до кінцевої мети економічного виховання.

У дослідженні нами також був використаний наступний комплекс спеціальних принципів виховання учнів з порушеннями зору, спрямованих на активізацію та розвиток їх пізнавальної діяльності (О. Литвак, І. Моргуліс, В. Синьов, Є. Синьова та ін.):

- принцип корекційно-компенсаторної спрямованості виховання, що передбачав використання збережених аналізаторних систем і функцій дитячого організму, що розвивається в умовах певного порушення та супутніх відхилень, з урахуванням психофізичних особливостей розвитку кожної дитини;

- принцип посилення педагогічного керівництва діяльністю учнів. Ураховуючи те, що учням з порушеннями зору характерний низький рівень пізнавальної самостійності внаслідок недостатньої сформованості способів та

прийомів пізнавальної діяльності, у зв'язку з обмеженими можливостями самостійного оволодіння учнями з порушеннями зору навчальним матеріалом, обумовленими порушенням прямих і зворотних зв'язків між суб'єктом і об'єктом використовувалися всілякі зовнішні чинники стимуляції пізнавальної діяльності даної категорії дітей;

- принцип педагогічного оптимізму передбачав врахування потенційних можливостей дітей з глибокими порушеннями зору, що визначило перспективу педагогічної абілітації та реабілітації цієї категорії досліджуваних;

- принцип створення оптимальних умов соціальної ситуації розвитку передбачав активне залучення найближчого оточення (педагогів та батьків) дитини до участі в корекційній роботі;

- принцип індивідуального та диференційованого підходу полягав у необхідності поглибленого розуміння індивідуальних особливостей кожної дитини з порушеним зором та їх урахування у виховному та корекційно-розвивальному процесах,що забезпечує визначення індивідуальної траєкторії соціального розвитку кожного учня, виокремлення спеціальних завдань, які відповідають його особливостям. Диференційований підхід до вихованців здійснювався в залежності від стану їх зору та способів орієнтації в пізнанні навколишнього світу, включав застосування спеціальних форм і методів роботи, оригінальних навчальних наочних посібників, дотримання режимів зорового навантаження, використання тифлотехніки тощо;

- принцип створення офтальмогігієнічних умов організації освітнього процесу в спеціальних загальноосвітніх закладах для дітей з порушеннями зору передбачав дотримання умов, необхідних для повноцінного сприймання інформації незрячою, а саме:охоронного режиму зорового навантаження, використання та розвиток збережених аналізаторів (зорового, слухового, дотикового тощо), тифлотехнічних засобів.

Зазначені вище принципи утворюють певну систему. Кожен принцип, як важлива складова системи, взаємопов’язаний з іншими. Їх поєднання є

запорукою ефективності економічного виховання старшокласників з порушеннями зору в умовах спеціального освітнього закладу.

Робота з формування трьох основних компонентів економічної компетентності незрячих старшокласників проводилася системно і взаємопов'язано, одні й ті ж методи та прийоми виховної роботи "працювали" одночасно в декількох напрямах: і подавали певну економічну інформацію, і формували мотивацію до вивчення економічних знань, і показували прийоми поведінки та практичної діяльності в соціально-економічному житті. Водночас формування кожного з компонентів економічної компетентності незрячих старшокласників мало свої закономірності й переважно спрямовувалося на формування або економічного мислення, або активної соціально-економічної позиції учнів спеціальної школи для дітей з порушеннями зору.

Кожний із зазначених вище методів виховання має свої переваги й недоліки, а тому успішність їх використання залежить від їх правильного вибору та поєднання залежно від особливостей змісту, мети, особливостей виховного колективу й кожного вихованця.

Зважаючи на те, що формування економічної компетентності в старшокласників з глибокими порушеннями зору слід вибудовувати відповідно до її трикомпонентної структури в трьох аспектах: когнітивному, мотиваційно-ціннісному та поведінково-діяльнісному вважаємо за доцільне застосування такої системи спеціальних методів та відповідних їм прийомів педагогічного впливу:

- методи й прийоми економічного виховання, осмислення економічного досвіду, діяльності й поведінки;
- методи й прийоми відпрацювання адекватного ставлення до економічної освіти загалом та виявів у житті людини її ключових життєво-економічних компетенцій;
- методи й прийоми стимулювання економічно доцільних дій і свідомої поведінки в соціально-економічному середовищі.

У межах цих груп методів у процесі запровадження експериментальної методики ми застосовували в комплексі як традиційні (слово педагога, бесіди, практичні роботи, приклад, вправи тощо), так і інноваційні (інтерактивні, інформаційно-комунікаційні) методи.

Ми дійшли висновку, що жоден з методів не дає прямого виховного результату, він лише стимулює певний вид діяльності незрячих учнів. Тільки застосування сукупності методів призвело до досягнення поставленої в дослідженні мети. Також важливо було для нашої експериментальної методики забезпечити системну економічну підготовку учнів шляхом встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних, економічних предметів та позаурочній діяльності учнів.

У результаті вивчення наукових праць із загальної та спеціальної педагогіки та враховуючи зазначену вище специфіку економічного виховання учнів з порушеннями зору, недоліки в процесі формування їх життєвої економічної компетентності та рекомендації тифлопедагогів, нами було розроблено та впроваджено наступні методичні умови економічного виховання цієї категорії дітей.

1. Посилення міжпредметних зв’язків навчальних дисциплін, що стосуються засвоєння дітьми економічних знань чи економічного виховання, оскільки вивчення предмету «Основи економіки» в школах для дітей з порушеннями зору змістом навчання не передбачено.

2. Діяльність гуртків та факультативів з економічним нахилом чи економічною складовою. Наприклад: «Цікава економіка», «Економіка в сім’ї», «Невідома економіка» тощо. Тематику роботи гуртків ми варіювали в залежності від потреб учнів чи недоліків у сформованості певних елементів їх економічної компетентності, наприклад, ті, що стосуються самостійності у прийняті економічних рішень.

3. Проведення шкільних та позашкільних виховних заходів зі складовою економічного виховання.

У планах виховної роботи були передбачені окремий напрям «Економічне виховання» та виховні заходи, спрямовані на формування економічної компетентності незрячих учнів. Наприклад, тиждень економіки, благодійні ярмарки, аукціони тощо.

4. Проведення екскурсій як в класній, так і в позакласній роботі, що в своєму змісті містять компонент економічного виховання.

У планах роботи вчителів та вихователів були передбачені навчально-виховні екскурсії, у яких одне з завдань мало економічний характер. Наприклад, екскурсія на підприємство чи до будь-якої іншої установи передбачала завдання з'ясувати специфіку функціонування цього закладу, корисність для суспільства тощо. Як результат, виконання цих завдань сприяло не лише формуванню економічної компетентності, а й профорієнтації та майбутній соціалізації незрячих старшокласників.

5. Посилення консультативної роботи з батьками щодо змісту, форм і засобів економічного виховання дітей у сім'ї.

Робота з батьками реалізувалась у двох формах – традиційній та нетрадиційній. До традиційних форм відносились батьківські збори, загальношкільні конференції, індивідуальні консультації педагога тощо. На нашу думку, більш ефективною була робота з батьками у нетрадиційній формі, до якої відносились батьківські тренінги, дискусії, «круглі столи», усні журнали, практикуми, батьківські вечори тощо. Саме завдяки тренінгам та дискусіям батьки змогли отримати додаткові рекомендації по економічному вихованню своїх дітей, поділитися досвідом з іншими батьками, підвищити особистий рівень економічної культури тощо.

6. Створення джерел інформації на економічну тематику, доступних для учнів з порушеннями зору.

У процесі дослідження були створені доступні тематичні відео- та аудіо- матеріали, адаптовані до сприймання особами з порушеннями зору.

7. Проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор для формування економічної компетентності незрячих учнів.

8. Робота з вчителями та вихователями по підвищенню їх рівня економічної культури.

Нижче більш широко розкриємо завдання та зміст кожного з зазначених вище методичних положень.

1. Посилення міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін, що стосуються засвоєння дітьми економічних знань чи економічного виховання.

Необхідною умовою підвищення рівня економічної компетентності учнів з глибокими порушеннями зору стало посилення міжпредметних зв'язків економіки та інших дисциплін, що викладаються в спеціальній школі.

Найбільш очевидно міжпредметні зв'язки з економікою проявляються на уроках економічної географії. У нашому дослідженні викладачам цієї дисципліни було запропоновано в процесі викладання цього навчального предмету більш детально розглянути сутність, значення, способи розрахунків економічних показників розвитку країни (інфляція, безробіття, ВВП тощо). Особливого значення на уроках економічної географії світу набувало висвітлення рівня життя населення у залежності з економічними показниками розвитку певної держави. Також розглядався соціально-правовий захист населення цих країн.

Тісний зв'язок був установлений між економічним виховання та викладанням інформатики незрячим старшокласникам.

При вивченні економічних дисциплін (економічна теорія тощо) чи просто розширення світогляду для прийняття раціональних економічних рішень, учень має володіти певними сучасними статистичними даними. У друкованому вигляді подібну інформацію можна отримати із затримкою у 1-2 роки. На урядових сайтах статистична інформація оновлюється постійно. Тому вчителю інформатики при вивченні тем по глобальним мережам було запропоновано відзначити оперативність оновлення даних в мережі та навчити користуватися сайтами та базами даних спеціалізованих інтернет-

ресурсів незрячих старшокласників. Наприклад, на сайті держкомстату знайти інформацію по безробіттю за останній квартал.

Вивчення тем про текстові редактори також пов’язувалося з економічним вихованням. Для закріплення знань та вмінь із зазначених тем учитель давав учням завдання створити шаблони документів купівлі-продажу, чеків тощо.

Обробка отриманих економічних даних зазвичай займає дуже багато часу. За допомогою комп’ютера та певних програмних засобів цей процес суттєво скорочується в темах, що стосуються формул та розрахунків (прибуток підприємства, національні показники, торгівельний баланс тощо). Для вирішення подібних задач часто використовують програмний засіб MS Excel. Наприклад, розрахувати суму коштів на депозиті через певний період чи розрахунок амортизації декількома способами.

З метою озвучування інформації, яку незрячі діти мали отримати з ПК, були використані наступні програми-озвучки: JAWS, NVDA, BookMania та «Розмовлялка».

Ще одна навчальна дисципліна, яка може сприяти формуванню економічної компетентності – історія. На уроках зі світової історії та історії України учням були запропоновані питання для більш детального вивчення. Наприклад, у темі «Велика депресія в США» учні мали більш детально розглянути життя пересічного населення, а саме: як воно переживало кризу (на чому економили, за рахунок чого виживали тощо). При викладанні історії України, наприклад, у темі «Економічний розвиток України в 90-х рр.» вчитель більш детально передавав особливості виживання населення України в ці важкі часи розвалу економіки.

Великі можливості для економічного виховання мають уроки математики. Наприклад, при вивченні різноманітних формул, вчитель акцентував увагу незрячих старшокласників на тому, як можливо використовувати дану формулу, наприклад, для розрахунку сімейного

бюджету ін. При розв’язуванні учнями задач пропонувалися вихідні дані з реальної економічної статистики.

Найбільш тісний зв'язок економічне виховання мало з уроками трудового навчання та соціально-побутового орієнтування. На уроках виробничої праці учням пропонувалося самостійно розрахувати необхідну кількість матеріалу, кінцеву вартість виробу тощо. У змісті навчальної дисципліни «Соціально-побутове орієнтування» були визначені теми, спрямовані на навчання планування та організації особистого бюджету, доходів та витрат сім'ї, раціонального ставлення до свого здоров'я, режиму й способу життя тощо.

2. Діяльність гуртків та факультативів з економічним нахилом чи економічною складовою.

Однією з результативних форм економічної підготовки є економічні гуртки. Це не лише місце проби сил учнів, розвитку їх економічного мислення, нахилів та здібностей, але, насамперед, колектив, у якому виховується економічна компетентність особистості.

Ефективність економічної підготовки в гуртках значною мірою залежить від спрямованості навчально-виховного процесу, різноманітних форм та методів роботи з учнем.

Економічний гурток розглядався нами як одна із основних форм позакласної роботи з економіки. Однак, гурток не можна розглядати як всеохоплюючу форму цієї роботи. Найбільш правильним слід вважати вміле поєднання гурткової форми з іншими виховними заходами, зокрема й масового характеру.

Мета роботи гуртка - задовольнити пізнавальні інтереси незрячих учнів, які захоплюються економікою. Економічний гурток мав постійний склад із учнів одного або двох паралельних класів. Найбільш прийнятна кількість учнів 10-12 класів і складався з 10-15 осіб. Така кількість осіб для спеціальної школи є оптимальною, оскільки керівник гуртка має можливість приділити увагу кожному із вихованців.

Організації гуртка передувало проведення позакласного заходу з економічного спрямування, у нашому випадку - КВК, який повинен був підвищити зацікавленість учнів економікою. До гуртків були також залучені старшокласники, які на уроках виявили підвищену зацікавленість питаннями з економіки.

На першому (організаційному) засіданні обиралися головуючий, рада гуртка, розроблявся його устав. Успіх роботи гуртка багато в чому залежав від ретельної розробки його плану, який складався на півріччя та на навчальний рік. В плані були відображені всі види діяльності гуртка. При складанні плану вчитель враховував інтереси учнів, їх підготовленість до цього виду позакласної роботи. Для виявлення інтересів і вмінь учнів проводилося анкетування. Анкети містили перелік питань і проблем економічної науки, які пропонуються для вивчення в гуртковій роботі, а також питання щодо виявлення вмінь учнів, необхідних для участі в гуртку робити доповідь, працювати на комп'ютері тощо.

Тематика роботи економічного гуртка може мати різні напрямки, а може бути присвячена вивченню однієї економічної проблеми. В першому випадку в гуртку виділяють секції, наприклад: історія економічної думки, економіка країн світу, ефективний менеджмент, я - споживач, основи маркетингу тощо. Якщо економічний гурток працював над однією проблемою, то учні мали можливість вивчити її найбільш глибоко і цілеспрямовано. Наприклад, перспективи і проблеми економічного розвитку нашого регіону (області або адміністративного району, в межах якого розташована школа).

Заняття гуртків включали різноманітні види діяльності: повідомлення, реферати, доповіді, економічні ігри та вікторини. Всі ці види передбачали організацію позакласного читання науково-популярної літератури.

При всьому різноманітті видів діяльності економічних гуртків в методиці проведення занять можна виділити характерні особливості: вступне слово вчителя про мету даного заняття, виступ членів гуртка, читання цікавої

статті з тематики дослідження, «хвилинка» цікавої економіки (вирішення ребусів, кросвордів тощо). На засіданнях гуртка також проводилися зустрічі гуртківців з представниками економічних професій (менеджер, товарознавець, фінансист, маркетолог і т.п.), що сприяло професійній орієнтації незрячих старшокласників.

Заняття економічного гуртка в спеціальній школі проводилися один раз на два тижні, а отриманні на них завдання учні виконували самостійно, що сприяло підвищенню їх пізнавальної активності.

Нижче представлені види роботи, що використовувалися під час проведення гурткової роботи.

Економічне повідомлення - усний виклад невеликих нарисів або описів найрізноманітнішого змісту, що мають безпосереднє відношення до економічної науки. На одному занятті гуртка можна зробити не більше трьох повідомлень різних за змістом. Бажано, щоб повідомлення «розповідалось», а не читалось, що значно підвищує інтерес слухачів.

Економічна інформація відрізняється від повідомлення тим, що в ній викладаються найновіші відомості та дані. Її можна умовно назвати економічними новинами. До неї відносять в першу чергу бізнес-новини і повідомлення про політичні події, що впливають на функціонування економіки нашої держави (законодавчі акти про зміни ставок оподаткування, законопроекти про рефінансування банківської системи, новини пенсійного забезпечення, виділення дотацій соціально незахищеним верствам населення тощо). Матеріал для інформації береться виключно із ЗМІ, наприклад, з таких каналів, як «Діловий канал», бізнес-канал «UBC», що спеціалізуються на повідомленні останніх економічних, політичних подій як в нашій державі, так і в інших країнах світу.

Доповіді і реферати, на відміну від повідомлень та інформації, присвячуються головним чином одному питанню, що викладається значно повніше.

Тематика доповідей і рефератів може бути різноманітною. За своїм призначенням вони мають на меті детальніше ознайомити учнів із життям і працею видатних економістів минулого і сучасності, лауреатів Нобелівської премії з економіки, розвитком грошово-кредитної та соціальної політики в Україні й світі, проблемами фінансово-бюджетної системи країни тощо.

Доповіді і реферати, хоча й можуть мати спільну тематику, відрізняються прийомами їх підготовки. Реферати готуються переважно за одним джерелом інформації та є коротким викладом змісту цього джерела. Вони є необхідною підготовкою, що полегшує роботу з написання доповіді.

Робота над доповіддю для незрячих учнів є значно складнішою. Учень, який готує реферат, не складає план. Він керується тією послідовністю викладу, що наводиться в літературному джерелі, над яким він працює. При підготовці ж доповіді спочатку складається план у відповідності до основної мети доповіді, потім добирається література до її основних розділів.

При підготовці доповіді незрячий учень повинен використати ряд джерел, прочитати декілька книг і наукових статей з теми, вміло відібрати відомості до кожного із пунктів плану. Такий вид роботи був дуже складний для незрячих старшокласників з причини відсутності інформації з економічних питань, викладеної шрифтом Брайля, але нами були застосовані мультимедійні навчальні програмні засоби, що значно прискорили та полегшили процес підготовки доповідей.

Питання, вікторини та економічні ігри є досить близькими між собою видами діяльності у позакласній роботі з учнями. Головна їх мета полягає в тому, щоб внести в роботу гуртка елемент цікавості. В той же час ці види роботи повинні розвивати та корегувати мислення учнів, їх кмітливість і цікавість, вміння порівнювати та зіставляти.

За своїм змістом економічні питання можуть бути досить різноманітними й відноситися до всіх областей економічних знань.

Умовно всі економічні питання в нашому дослідженні ми поділили на три групи:

1) питання на відповіді, пов'язані зі вмінням учнів робити висновки та узагальнення, використовуючи вже отримані знання;

2) питання, відповіді на які спираються в основному на знання окремих фактів і даних, можливо випадково прочитаних або почутих від інших;

3) включає питання-загадки. Відповіді на них потребують від учнів вмінь і навичок, що набуваються результаті тренувань на кмітливість.

У дослідженні організовувалася гра, метою якої було складання економічних питань-загадок.

Гуртківці, які накопичили достатній досвід підготовки та читання рефератів і доповідей, брали участь у проведенні загальношкільної економічної конференції.

Шкільна конференція являє собою певну суму доповідей і повідомлень, присвячених одній комплексній темі. Готовлять доповіді декілька членів гуртка. Тематичні конференції потребують значної підготовчої роботи, вибору теми, розробки плану і переліку доповідей, виготовлення необхідного роздаткового матеріалу.

Тема і план конференції повідомляються завчасно, щоб члени гуртка могли підготувати виступи і питання.

Обираються для проведення конференції комплексні теми з найбільш актуальних питань ключових життєво-економічних компетенцій. Уся робота з підготовки конференції проводиться під керівництвом вчителя. За своїм характером і тематикою конференції відповідають рівню знань старшокласників.

Використовуючи економічні повідомлення, інформації, реферати, доповіді та конференції у позакласній гуртковій роботі, вчитель продовжує формувати в незрячих учнів економічну компетентність.

Дослідженням була запропонована наступна орієнтовна тематика роботи економічного гуртка (для старшокласників) в школах для дітей з порушеннями зору:

1). Соціальна політика держави.

2). Пенсійне забезпечення в Україні.

3). Сучасні реформи в економічній та соціальній сфері України.

4). Економічне та соціальне забезпечення малозахищених верств населення в Україні.

5). У чому полягають особливості бідності в умовах трансформаційної економіки України?

6). Електронні гроші як сучасна технологія їх руху.

7). Економічне майбутнє нашої держави.

8). Як зекономити на комунальних послугах.

9). Як заощадити на витратах сім'ї.

10). Податки в Україні. Як сплачують податки фізичні особи.

11). Як зробити вдалу покупку.

Також, дослідженням передбачалося створення технологічного гуртка на базі спеціальної школи-інтернату, що поєднував у собі трудове та економічне виховання.

Пошуково-практичний характер діяльності технічних гуртків – це діяльність, спрямована не лише на вдосконалення техніки та технології, але й на підвищення рівня планування й організації праці, контролю результатів тощо. Займаючись в гуртках технічної творчості, школярі вдосконалюють оточуючі предмети, раціоналізують трудові процеси. Даний інтерес сприяє набуттю нових знань, формуванню практичних умінь та навичок, а також емоційному задоволенню, яке отримують учні, використовуючи набутий інтелектуальний здобуток у практичній діяльності. Таким чином, у процесі творчої праці як на уроках трудового навчання, так і на заняттях технічних гуртків, створюються найбільш сприятливі умови для економічного виховання незрячих учнів.

Ефективність процесу економічного виховання в ході занять технічних гуртків визначається, насамперед, змістом їх діяльності. Основне завдання полягає в тому, щоби привити школярам культуру праці, сформувати певні

економічні знання та уміння, сприяти виробленню в учнів потреби до високопродуктивної праці та на цій основі усвідомленому вибору професії.

Використання елементів економічних взаємовідносин між незрячими членами гуртка, активне залучення та стимулювання таких відносин з боку керівника гуртка були важливою умовою їх економічного виховання. У процесі гурткових занять учні вчилися планувати етапи виконання роботи, обирати необхідні матеріали, інструменти, спеціальні пристосування, здійснювати оцінку економічної ефективності виконаної роботи. Школярі ознайомлювалися з раціональним розподілом трудового часу, усвідомлювали необхідність ресурсозбереження.

У процесі розвязування завдань економічного виховання незрячих старшокласників, експериментатором враховувалося, що виховне значення має не лише праця, а й та система відносин, до якої залучені гуртківці.

Трудова діяльність незрячих старшокласників на заняттях технічних гуртків є ефективним засобом їх економічного виховання та за своїм змістом й організацією відповідає наступним вимогам: є соціально значимою; відповідає віковим та індивідуальним особливостям незрячих учнів; носить колективний характер (разом з тим не применшує ролі та значення індивідуальної роботи); поєднує педагогічне керівництво з творчою самодіяльністю учнів.

Експериментальна творча технічна діяльність незрячих учнів була насичена економічним змістом. Обов’язково формулювалися мета та завдання, вироблявся план сумісних дій, відбувався контроль за відповідністю трудового процесу наміченому плану, приймалися обґрунтовані рішення у випадку неординарних ситуацій. Зазначені види діяльності допомогли підліткам відчути себе творцями матеріальних цінностей, склали основу формування економічних знань та умінь, сприяли розвитку таких якостей як працелюбство, підприємливість; діловитість; ощадливість тощо, необхідних для формування економічної компетентності.

Також дослідженням передбачалося введення в зміст роботи спеціального навчального закладу факультативного курсу, який обирали учні, для поглиблення та розширення їх знань з економіки.

Метою факультативного курсу з економіки є:

• поглиблене вивчення предметів;

• професійна орієнтація;

• розвиток пізнавальних інтересів;

• вирівнювання.

Факультативний курс мав забезпечити вивчення понять, які б мали вивчатися у процесі викладання навчальної дисципліни «Основи економіки». Під час викладання факультативних курсів застосовувалися такі самі форми та методи, як і для позакласних занять.

У нашому дослідженні у спеціальних навчальних закладах для дітей з порушеннями зору був адаптований та впроваджений факультатив, рекомендований МОН України «Клієнт банку» (затверджено Міністерством освіти і науки України, Наказ МОНУ від 28.10.2012 р. № 1021).

Метою факультативного курсу «Клієнт банку» є формування інтересу учнів з глибокими порушеннями зору до вивчення економіки, розширенню їхнього світогляду та соціальної адаптації в ринкових умовах.

Програма курсу надає можливість реалізувати такі загальні цілі:

• сприяння розвитку навичок раціональної економічної поведінки;

• підтримка інтересу до вивчення предметів економічного спрямування і подальшого вибору профілю навчання;

• формування економічної компетентності.

Відповідно до загальних цілей курсу, головні завдання полягали в тому, щоб через практичну діяльність, адаптовану до вікових особливостей незрячих учнів старших класів, сформувати певні життєво-економічні компетентності:

• розуміння ролі банків у ринковій економіці;

• уміння знаходити інформацію про конкретні види послуг, що надають різні банки;

• уміння визначати доцільність користування тими чи іншими банківськими послугами;

• навички оцінки переваг і недоліків різних банківських продуктів;

• свідомий вибір банку для обслуговування власних потреб.

Основноою метою курсу було ознайомлення учнів з діяльністю банківської системи на прикладі конкретних банківських установ, що функціонують в їх населених пунктах. У дослідженні був використаний приклад діяльності «Приватбанка». Більша частина занять - практичні, що передбачають екскурсії до банківських установ, зустрічі з банківськими працівниками, збір інформації в ЗМІ про умови надання банківських послуг, аналітичні та розрахункові вправи.

Тривалість курсу - 35 годин у рік.

Структура курсу «Клієнт банку» охоплює чотири логічних розділи:

1. Банки та їх функції в ринковій економіці.

2. Банківські операції.

3. Банківські послуги та продукти.

4. Правила користування банківськими послугами.

Перший розділ програми передбачає знайомство незрячих учнів із загальними відомостями про банки, їх функції, види. У другому розділі розглядається теорія банківського відсотка: нарахування відсотків по депозитних та кредитних операціях банків, формування доходів та витрат банків, отримання ними прибутку. Третій розділ надає уявлення про окремі види банківських послуг та банківських продуктів, доступних в Україні. У четвертому розділі пояснюються права та обов’язки клієнтів банку, пільги та додаткові можливості, що надають банки клієнтам.

Ураховуючи практичну спрямованість курсу, під час формування підсумкової оцінки навчальних досягнень учнів доцільно враховувати не лише рівень теоретичних знань, а й набуті навички.

Формами перевірки теоретичних знань були:

• усні відповіді за заданою темою;

• підготовлені учнями звіти про відвідання банківських установ.

Перевірка набутих навичок здійснювалася під час:

• розв’язування задач різного рівня складності;

• оцінювання результатів дослідження умов надання різними банками депозитів і надання кредитів;

• аналізу вигідності умов надання різними банками окремих послуг.

3. Проведення шкільних та позашкільних виховних заходів зі складовою економічного виховання.

У процесі дослідження в школах для дітей з порушеннями зору був проведений «Тиждень економіки», організований з метою зацікавити учнів економічною наукою.

Головною перевагою цієї форми позакласної роботи стала можливість залучення значної кількості учнів до різних видів діяльності: участь в економічній конференціях, в екскурсіях, у конкурсах, у написаннях творів, в економічних КВК тощо.

Наводимо орієнтовний план проведення «Тижня економіки» в школі.

Назва заходу
Відкриття тижня економіки. Виступ «Підприємництво - вимога часу» на загальношкільних зборах. Подорож в країну Економіка
Радіогазета «Цікава економіка». Майстер-клас з організації ПП (виступ випускників школи)
Виставка тематичних газет «У світі економіки». Відкриті класні години на тему «Я - споживач»
Конкурс економічної реклами. Конференція «Молодь у сфері підприємництва»
Ділова гра «Презентація інвестиційного бізнес-проекту». Підведення

підсумків тижня економіки

У рамках дослідження була проведена шкільна олімпіада - одна з найважливіших форм позакласної роботи, що сприяла розвитку пізнавальних інтересів незрячих учнів, підвищенню їх рівня економічної компетентності.

Економічні олімпіади можна вважати оглядом тих досягнень, яких досяг учитель у роботі з прищеплення учням інтересу до економічної науки, з виявлення економічних талантів.

При підготовці до економічних олімпіад вчитель одночасно вирішує два завдання: як підвищити загальний інтерес учнів до економічних знань та як виявити тих із них, хто пов'язує своє майбутнє із застосуванням економічних знань, допомогти їм реалізувати відповідні здібності та розвинути здатність до самоосвіти. Найбільш успішною була співпраця вчителя та незрячого учня, який вирішив присвятити себе економіці.

Тематика економічних олімпіад повинна відповідати певним вимогам - виявити економічний світогляд учнів, тобто їх знання економіки, вміння застосовувати ці знання на практиці, рівень розвитку мислення.

Як правило, в загальноосвітньому навчальному закладі олімпіади проводяться або між учнями одного класу, або - паралельних. У нашому випадку учасниками олімпіади були члени економічного гуртка.

Були розроблені оригінальні умови олімпіадних завдань, що потребували нестандартного рішення та високого рівня ерудиції. Для їх виконання не вимагалися розширені знання з предмету.

Пропонується наступна орієнтовна тематика олімпіади з економіки:

1) Час як економічний ресурс.

2) Економічні наслідки підвищення рівня соціальних виплат.

3) Економічна криза в Україні як наслідок недосконалої державної політики.

4) Чому реальна людина, на відміну від «економічної людини», часто ігнорує «принципи раціональної поведінки»?

4. Проведення екскурсій як в класній, так і в позакласній роботі, що в своєму змісті містять компонент економічного виховання.

Наше дослідження передбачало внесення змін до плану екскурсійних заходів. Розглянемо деякі зміни на прикладі загальноосвітнього навчального закладу І-ІІІ ступенів «Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №5 ім. Я.П.Батюка» м.Києва.

З метою ознайомлення на наочному матеріалі незрячих старшокласників з основними економічними поняттями, термінами тощо були організовані та проведені екскурсії на таку тематику:

- «Пам’ятка історії та архітектури «Київська фортеця»», де учні крім ознайомлення з історією міста, дізналися про високу вартість споруди, яка жодного разу не була використана за призначенням.

- «Завод «Більшовик»», на якому учні ознайомилися з легендарним минулим заводу, дізналися про причини занепаду та економічну значущість такого роду підприємств для держави.

- «Музей грошей Національного Банку України», де учні ознайомилися з грошовим обігом на території України з давніх часів до сьогодні та мали змогу на дотик вивчити різноманітні форми грошей, що перебували в обігу.

5. Посилення консультативної роботи з батьками щодо змісту, форм і засобів економічного виховання дітей у сім’ї.

У рамках формувального етапу нашого дослідження була розроблена та реалізована приблизна тематика загальношкільних та класних батьківських зборів, присвячених економічному вихованню їх незрячих дітей:

1. Економічне виховання дітей в умовах сім'ї.

2. Специфіка економічного виховання дітей молодшого, середнього, старшого шкільного віку.

3. Проблема вибору професії в сучасних економічних умовах.

4. Дитяча праця як засіб економічного виховання.

5. Роль сім'ї у вихованні у дітей економічної компетентності.

6. Особливості економічного виховання в аспекті сучасної соціокультурної та економічної ситуації країні.

7. Економічне самоосвіта батьків та шляхи її вдосконалення.

8. Взаємодія сім'ї і школи в економічному вихованні дітей.

6. Створення джерел інформації на економічну тематику,доступних для учнів з порушеннями зору.

Останнім часом інтенсивний розвиток інформатики як науки та реального інструменту соціального прогресу характеризується створенням нових засобів оброблення інформації, що сприяють реалізації перспективних педагогічних технологій, орієнтованих на вдосконалення навчально-виховного процесу. Найперспективнішими для використання у навчально-виховному процесі є мультимедійні навчальні програмні засоби (ПЗ) (multi – «багато», media – «способи», «засоби»), тобто ПЗ інтегрованого представлення аудіо- та відеоінформації. До таких засобів належать мультимедійні електронні підручники, мультимедійні навчальні курси, комп’ютерні тренажери тощо. Ці засоби дедалі набувають широкого розповсюдження в навчальних закладах різного типу.

Утілюючи інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) в навчально-виховний процес, ми характеризували їх як засіб формалізації знань старшокласників з глибокими порушеннями зору про основи економіки. У аспекті нашого дослідження застосування ІКТ було важливим під час подання додаткової емоційно забарвленої інформації про економіку та активізація на цій основі пізнавальної діяльності незрячих підлітків. Можливості, що їх надають сучасні комп’ютерні та мультимедійні засоби навчання, дозволяли застосувати більшість із описаних у дослідженні методів та прийомів формування економічної компетентності в якісній, експресивній, яскравій, цікавій та доступній для учнів формі, що, безперечно, підвищувало ефективність процесу економічного виховання.

Натепер створено багато мультимедійних навчальних програмних засобів з економічних дисциплін, які мають високу дидактичну ефективність.

У нашому досліджені незрячим учням було запропоновано до використання в навчально-виховному процесі мультимедійні засоби навчання з економічних дисциплін, що пропонуються ринком навчальних мультимедіа-продуктів. Вибір мультимедійних навчальних програмних засобів з економічних дисциплін ґрунтувався на критеріях відбору програмних засобів для застосування їх у процесі формування економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору.

Мультимедійні навчальні ПЗ з економічних дисциплін, враховуючи їх використання у поєднанні зі спеціальними програмними засобами для осіб з порушеннями зору, мають такі переваги: форма надання навчальної інформації; структуризація навчального матеріалу; наявність декількох рівнів складності навчального матеріалу; наявність та функціональні можливості ілюстративного матеріалу; наявність функціональних можливостей ПЗ, зумовлених рівнем інтерактивності, можливістю вибору освітніх траєкторій, інтерактивною комп'ютерною графікою (ІКГ), автоматизацією контролю засвоєння навчального матеріалу; зручність призначеного для користувача інтерфейсу ПЗ.

Із мультимедійних засобів навчання нами були використані наступні ПЗ: електронні підручники: «Основи економіки», «Мікроекономіка»; комп'ютерний навчальний посібник з курсу «Вступ до макроекономіки»; «50 лекцій з мікроекономіки»; мультимедійні навчальні курси: «Відкриті курси бізнесу та економіки», електронний курс серверу дистанційного навчання «Економічна теорія», мультимедіакурс «1С:Школа. Економіка і право, 9-11 кл.», «Інтерактивний курс. 1С:Торгівля і склад 7.7», «Корпоративне фінансування і вартість капіталу»; Інтегрований електронний комплекс «Економіка, 10 клас» (виданий під грифом Міністерства освіти та науки України); електронний довідник «Економіка»; навчальні ПЗ: серії «Майстер-самоучитель» (виробник – Alex Soft), навчальні курси серії «1С:Світ комп'ютера TeachPro» (виробник – ТОВ «Мультимедіа технології і Дистанційне навчання») та ін. (див. додаток Е).

Найбільш ефективними для використання старшокласниками з глибокими порушеннями зору стали є комп'ютерні мультимедійні підручники та посібники. Зазвичай, комп'ютерні мультимедійні підручники є вступним курсом з основ економіки, в яких вивчаються основні поняття мікро- і макроекономіки, економічного й фінансового аналізу, бухгалтерського обліку, проте не розглядаються питання, пов'язані зі специфікою та законодавчою базою України.

Переважну більшість комп'ютерних мультимедійних підручників та посібників можна класифікувати як електронну копію паперових підручників (посібників). Структура таких ПЗ ідентична структурі друкованих видань. Приміром, електронний довідник «Економіка» є електронною копією друкованого посібника. Теоретичний матеріал комп'ютерних підручників і посібників також розділено на розділи, глави, пункти. Наприкінці викладу глав, зазвичай, містяться контрольні питання. Зміст підручників і посібників побудовано з використанням гіпертекстової технології, що дозволяє виконувати переходи до розділів і глав. Теоретичний матеріал глави розміщено на одній сторінці, для його перегляду використовують смуги прокрутки. Наприклад, в електронному підручнику матеріал структурований за схемою «глава – параграфи – підрозділи». Підручник містить 8 глав, кожну з яких розбито на 3-11 параграфів (рис. 3.2). Кожний параграф містить перелік основних понять з їх визначеннями; основні поняття параграфа є назвами його розділів. Наприкінці кожного параграфа вміщено контрольні питання. Окрім основного, параграф містить додатковий матеріал, змістом якого є історичні відомості про розвиток у минулому господарств різних країн як ілюстрація описаних у параграфі економічних закономірностей. Навігація в підручнику здійснюється за допомогою гіпертекстового змісту. Аналогічну структуру має електронний курс лекцій. Наприклад, курс «50 лекцій з мікроекономіки» містить 50 лекцій, де кожна складається з постановки проблеми, теоретичного матеріалу та задач для самостійного розв'язання. Навігацію за матеріалом забезпечує гіпертекстовий зміст.

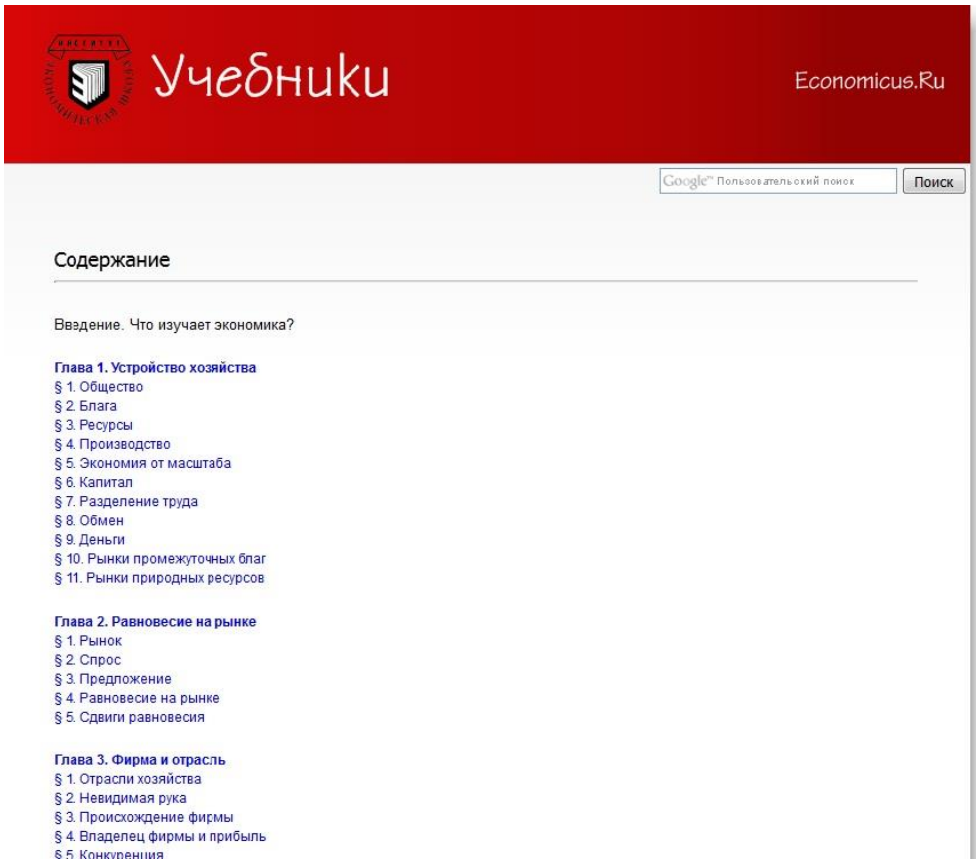

Рис. 3.2. Приклад сторінки зі змістом електронного підручника

Це полегшує використання даних ПЗ старшокласниками з глибокими порушеннями зору.

Основною формою подачі інформації у використаних та інших мультимедійних підручниках та посібниках є текст, що може містити графічні ілюстрації у вигляді тематичних малюнків, графіків, схем. Рівень інтерактивності наявних комп'ютерних мультимедійних підручників та посібників є простим. Простий (пасивний) рівень визначає мінімум дій користувача і, відповідно, незначні функціональні можливості інтерактиву. Учні можуть використовувати гіпертекстовий зміст для переходу до необхідного розділу, глави або теми та за допомогою смуг прокрутки переглядати навчальний матеріал.

Робота з електронним мультимедійним підручником або посібником принципово нічим не відрізняється від роботи зі звичайним підручником чи посібником. Користувач не має змоги керувати обсягом подання навчального матеріалу, тобто відобразити на екрані комп'ютера тільки ту частину

матеріалу, яка йому потрібна, або обрати бажаний рівень деталізації матеріалу. Пізнавальна діяльність учня у процесі роботи з зазначеними електронними мультимедійними підручниками та посібниками є пасивною. Є ще один істотний недолік, відсутній у брайлівських підручниках, – це складність сприйняття значних обсягів тексту з екрана монітора. Сприйняття тексту з екрана монітора набагато важче для користувача, ніж сприйняття цього ж тексту з друкованого носія. Звідси очевидна неефективність організації електронних мультимедійних підручників, яка ґрунтується на відтворенні друкованих аналогів. Це призводить до низької педагогічної доцільності використання в навчанні розглянутих мультимедійних засобів з економічних дисциплін.

Комп'ютерні мультимедійні навчальні курси та інтерактивні практикуми з економічних дисциплін мають більш різноманітні засоби подачі навчального матеріалу, ніж комп'ютерні мультимедійні підручники. До таких засобів навчання можна віднести, наприклад, «Відкриті курси бізнесу та економіки», електронний курс серверу дистанційного навчання «Економічна теорія», мультимедіакурси на CD.

Виклад теоретичного матеріалу ілюструється як графікою, так і відеофрагментами. Наприклад, у мультимедіакурсі «1С:Школа. Економіка і право, 9-11 кл.» міститься близько 30 відеосюжетів, 20 анімованих слайд-шоу та значна кількість малюнків, графіків, схем, що ілюструють економічні поняття й закономірності. Курс містить ілюстрації у вигляді ІКГ. Кожна ілюстрація складається з текстового опису економічних процесів та інтерактивного графіку, який ілюструє закономірності взаємозв'язків цих процесів. Користувач може встановлювати різні параметри та спостерігати, як за цих умов змінюватимуться інші показники (рис. 3.3). У комп'ютерному мультимедійному навчальному курсі «Корпоративне фінансування і вартість капіталу» використано відеолекції, в яких надано матеріал у текстовому вигляді, аудіозапису та малюнках.

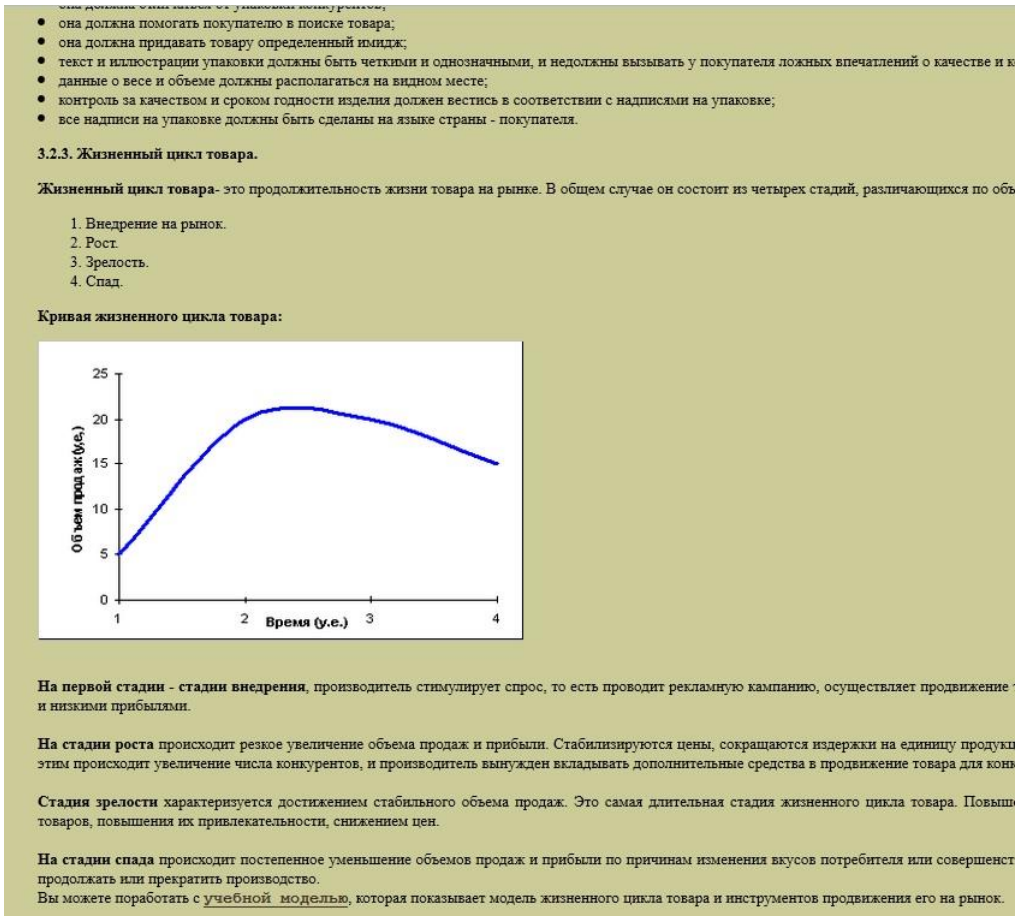

Рис. 3.3. Приклад ілюстрації у вигляді ІКГ

До мультимедійних навчальних курсів та комплексів входять блок з теоретичною частиною курсу, методичний блок, блок практичних і контрольних завдань, інтерактивні навчальні ігри, блок законодавчої бази даних, автоматизована система пошуку тощо. Інтерактивність навчальних курсів та комплексів, зазвичай, відповідає повному рівню інтерактивності. Повний рівень інтерактивності характеризується різноманітністю реакцій учня на численні навчальні запити й розширенням спектру способів взаємодії, як, наприклад, у навчальних ПЗ, де крім гіпертексту, використовуються система автоматизованого пошуку, когнітивна ІКГ та електронні тести. Так, наприклад, інтегрований електронний комплекс «Економіка, 10 клас» має досить потужну систему автоматизованої підтримки навчального процесу: це наявність режиму зворотного зв’язку, поточного контролю навчальних досягнень учнів з автоматизованою функцією формування журналу та звітності, універсального конструктора,

який дозволяє створювати нові автоматизовані заняття та атестації (іспити) чи вносити зміни й доповнення до наявних; можливості оновлювати через Інтернет форми, елементи навчання та контролю навчальних досягнень, доповнювати наявні матеріали, створювати нові довідники тощо.

Навчальні електронні курси та комплекси мають певні переваги над електронними підручниками, зокрема, можливість вибору форми подачі навчального матеріалу, повний рівень інтерактивності, наявність пошукової системи та системи ведення електронного конспекту, формування та подача результатів навчання наочно тощо.

До недоліків більшості наявних електронних курсів з економічних дисциплін можна віднести: незручний та незвичний для користувача інтерфейс, що значно ускладнює роботу з навчальним ПЗ; відсутність рівнів деталізації навчального матеріалу, що утруднює роботу користувача зі значним обсягом інформації курсу, яка виводиться на екран монітора.

Зазначених недоліків позбавлений інтегрований електронний комплекс «Економіка, 10 клас». Інтерфейс цього ПЗ є зручним та інтуїтивно зрозумілим. Є можливість гнучкої індивідуалізації й диференціації навчального процесу за рахунок можливості формування викладачем змісту навчальних занять як для групового, так і для індивідуального використання. Під час роботи з навчальним матеріалом комплексу «Економіка, 10 клас» користувачі мають змогу обрати режим і форму надання лекційного матеріалу. Приміром, лекційний матеріал може подаватись у двох режимах. У режимі автоматичного перегляду лекції подається тільки основна частина навчального матеріалу. Перегляд лекції в інтерактивному режимі надає більш детальну інформацію з теми за рахунок можливості самостійного виклику появи додаткових (пояснювальних) елементів лекції.

Інтегрований електронний комплекс «Економіка, 10 клас» також має досить ефективну систему моніторингу процесу навчання та контролю успішності навчання. Контрольні завдання диференційовані за рівнем складності; для їх надання використовуються різні форми. За результатом

виконання завдань користувач може отримати аналіз відповіді та інформаційну допомогу.

Проте недоліками інтегрованого електронного комплексу «Економіка, 10 клас» є дуже жорсткі умови експлуатації (для роботи з ПЗ потрібна обов'язкова наявність CD приводу та ліцензійного диску з ПЗ), відсутність засобів набуття практичних знань та вмінь, відсутність реалізації міжпредметних зв'язків (наприклад, з дисципліною «Інформатика і КТ»). Так, за допомогою інтегрованого електронного комплексу можна ознайомитися з теоретичним навчальним матеріалом основ економіки та проконтролювати набуті знання. Однак відсутні засоби набуття досвіду творчої навчальної діяльності та вирішення економічних задач за допомогою об'єктно-орієнтованих ПЗ (наприклад, ПЗ, що входять до пакету Microsoft Office).

У навчальних курсах серії «1С:Світ комп'ютера TeachPro» (виробник – ТОВ «Мультимедіа технології і Дистанційне навчання»), «Інтерактивний курс. 1С:Торгівля і склад 7.7» розглядаються, зокрема, вирішення економічних задач засобами стандартних ПЗ і прийоми роботи зі спеціалізованими професійно-орієнтованими ПЗ. Навчальний курс «Інтерактивний курс. 1С:Торгівля і склад 7.7» містить серії мультимедіауроків, де розглядаються прийоми роботи із ПЗ 1С:Торгівля і склад 7.7. Рівень інтерактивності більшості подібних навчальних курсів є повним двобічним. Повний двобічний рівень інтерактивності означає, що аналізувати діяльність користувача можна не тільки особисто, а й за допомогою ПЕОМ. Так, у процесі роботи з навчальним курсом «Інтерактивний курс. 1С:Торгівля і склад 7.7» користувач має змогу вибору теми та виконує дії під керівництвом ПЗ. Недоліками зазначених курсів, що значно обмежують можливість їх застосування в навчально-виховному процесі спеціальної школи, є відсутність можливості вибору рівня деталізації навчального матеріалу, організація навчального середовища, несприятливого для творчої навчальної діяльності учнів, відсутність засобів набуття вмінь та

навичок виконання професійно-орієнтованих завдань за допомогою ПЗ, що розглядаються в навчальних курсах. Так, навчальне середовище курсів «1С:Світ комп'ютера TeachPro», «Інтерактивний курс. 1С:Торгівля і склад 7.7» та ін. є емуляцією ПЗ, що вивчаються. В таких середовищах, на відміну від реального ПЗ, завдання можна виконати тільки одним запропонованим способом, що значно звужує знання про альтернативи певних дій та обмежує набуття вмінь та навичок роботи з ПЗ. У такому середовищі за умов чіткого інструктування кожного кроку виконання завдання користувач не має змоги творчо підійти до виконання завдання.

У експериментальному дослідженні організація подання навчального матеріалу курсу відбувалася в активно-дієвій формі. Під час прослуховування уроку незрячий учень сприймав аудіозапис пояснення матеріалу та виконував запропоновані дії з програмним середовищем курсу, що є симуляцією ПЗ 1С:Торгівля і склад 7.7. Однак подання інформаційної допомоги є «нав'язливим» і змушує виконувати навчальні дії машинально. Також у навчальному курсі відсутні засоби для набуття практичних навичок та вмінь роботи з зазначеним ПЗ та система контролю одержаних знань, умінь та навичок. Тому навчальний курс у нашому дослідженні використовувався тільки для ознайомлення з ПЗ 1С:Торгівля і склад 7.7 або як довідку за цим ПЗ.

У цілому в розглянутих мультимедійних навчальних ПЗ з економічних дисциплін не реалізовано багато функціональних можливостей, що можуть бути надані сучасними засобами мультимедіа. До таких можливостей відносяться: можливості, що надаються повним рівнем інтерактивності; наявність вибору рівня деталізації навчального матеріалу; керування обсягом презентації навчального матеріалу в одному кадрі або сторінці; зручний інтуїтивно зрозумілий інтерфейс ПЗ; наявність навчального середовища, що сприяє активному формуванню професійних знань і творчості користувача.

У залежності від інтересів учня можна запропонувати будь-який з мультимедійних навчальних ПЗ. У нашому дослідженні найбільш

ефективними та зручними для учнів з порушеннями зору виявилися мультимедійні навчальні ПЗ «Економіка, 10 клас» та «1С:Школа. Економіка і право, 9-11 кл.».

7. Проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор для формування економічної компетентності незрячих учнів.

Серед методів економічного виховання учнів у спеціальних навчальних закладах пріоритетну роль ми відвели активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: синтез "мозкової атаки", метод аналізу економічних ситуацій, метод відкритої трибуни, рольові, ділові ігри.

Найбільш ефективним методом у нашому дослідження виявилася гра. Теоретичне обґрунтування гри як важливого способу залучення людини до соціальних цінностей і включення її у систему соціальних відносин було здійснене відомим американським ученим Дж. Мідом.

Слід відмітити, що погляди Дж. Міда на виняткову значущість гри у соціалізації дітей зажили популярності в Європі, де сьогодні ігрові методики широко застосовуються в навчальних закладах багатьох країн. Ігрові методи роботи можна вважати універсальними у тому розумінні, що вони придатні для застосування у роботі з незрячими дітьми будь-якого віку та надають можливості досягти низки педагогічних цілей – навчальних, виховних, корекційних.

Ділові ігри призначені здебільшого для відтворення предметного та соціального змісту професійної діяльності, тому їх найчастіше застосовують у роботі з учнями, які готуються до вибору та опанування певної професії.

У процесі дослідження встановлено ефективність використання в напрямі економічного виховання незрячих старшокласників ділової гри. G.Cook [250] підкреслює, що значний потенціал ділова гра має завдяки тому, що:

− при використанні ділових ігор виховний процес максимально наближається до реальної практичної діяльності;

− вона є колективним засобом навчання;

− у ході ділової гри активізуються необхідні для самостійної діяльності учнів якості – когнітивні, емоційні, творчі, організаційні, корпоративні тощо;

− сприяє виявленню та усуненню певних труднощів у практичній діяльності учня;

− у ході гри створюються ситуації, що сприяють особистому включенню учнів у діяльність і осягнення у такий спосіб “світу речей” і “світу людей”;

− під час ділової гри формуються навички соціальної взаємодії, а також необхідні для професійної діяльності учнів компетентності, ціннісні орієнтації та установки.

У процесі ділової гри її учасники можуть позачергово перебувати в різних ролях, а саме бути:

а) авторами власної ролі, які фантазують, творчо використовують набуті знання і досвід у практичній діяльності;

б) лідерами, які почергово виходять на перший план у певних епізодах гри;

в) ініціаторами і організаторами, здатними надихнути на ігрові дії інших;

г) активними виконавцями, які можуть адекватно виконувати правила гри;

д) “дублерами”, які імітують, повторюють, ідуть за лідером;

е) опонентами, які опротестовують правила гри або хід гри, намагаються їх змінити або вдосконалити;

ж) спостерігачами, які задовольняються роллю глядача на лаві запасних, беруть пасивну або опосередковану участь у грі.

Останні роки епохи комп'ютеризації широке розповсюдження отримали комп'ютерні ігри, що дозволяють отримувати необхідні навички з різних спеціальностей, розвивати швидкість мислення, реакцію тощо. Перевагами освітньо-виховного процесу з використанням ділових ігор є наступне:

- мета гри більшою мірою узгоджуються з практичними потребами учнів, що усуває протиріччя між абстрактним характером навчального предмета і реальним характером професійної діяльності, системним характером використовуваних знань і їх приналежності різним дисциплінам;
- метод дозволяє з'єднати широке охоплення проблем і глибину їх осмислення;
- ігрова форма відповідає логіці діяльності, включає момент соціальної взаємодії, готує до професійного спілкування;
- ігровий компонент сприяє більшій залученості учнів;
- ділова гра насичена зворотними зв'язками, причому більш змістовною в порівнянні з вживаною у традиційних методах;
- в грі формуються установки професійної діяльності,легше долаються стереотипи, коригується самооцінка;
- традиційні методи передбачають домінування інтелектуальної сфери, в грі проявляється особистість в цілому;
- метод провокує включення рефлексивних процесів, надає можливість інтерпретації, осмислення отриманих результатів.

Досвід, отриманий в грі, може виявитися навіть більш продуктивним в порівнянні з набутим у професійній діяльності, оскільки ділові ігри дозволяють збільшити масштаб охоплення дійсності, наочно представляють наслідки прийнятих рішень, дають можливість перевірити альтернативні рішення; в грі надається хоч і неповна, але точна інформація, що підвищує довіру до отриманих результатів і стимулює процес прийняття відповідальності.

Розглянуті переваги зумовлюють успішність використання даного методу у виховному процесі незрячих учнів.

Широкою популярністю в незрячих старшокласників у процесі нашого дослідження користувалися комп’ютерні ділові ігри.

Основу комп'ютерних ділових ігор складає імітаційний експеримент. Відмінність імітаційного експерименту від експерименту реального полягає в тому, що при імітації використовується модель реального процесу, а не сам процес. Методичну основу комп'ютерної ділової гри у виховному процесі складають наступні положення:

1) у комп'ютерній діловій грі застосовується чисельний метод, який дозволяє використовувати обчислювальні процедури. Математичні моделі, що описують технологічні, організаційні та інші процеси, в ігровій імітації піддаються чисельному дослідженню і на його основі приймаються кількісні рішення;

2) комп'ютер - важливий складовий елемент ділових ігор. Його використання не є необхідною умовою, однак використання комп'ютера сприяє успішній реалізації імітаційного процесу, забезпечуючи ряд переваг:

• по-перше, комп'ютер звільняє від складних математичних обчислень;

• по-друге, дозволяє швидко оперувати логічними та арифметичними діями, необхідними при розрахунках математичних моделей;

• по-третє, може запам'ятати і зберігати велику кількість даних, необхідних для проведення ділової гри;

• по-четверте, використовується як генератор випадкових чисел і випадкових процесів;

3) фактор часу, присутній і врахований в діловій грі, створює певні умови для процесу та отримання результатів гри. Зміна масштабу часу дає можливість скорочувати до хвилин чи годин тривалість процесів, що вимірюються в добах чи роках;

4) ділова гра базується на методі експериментів. Експеримент, що вважається найважливішим інструментом досліджень у фізиці, біології та

інших природничих науках, стає можливим і при дослідженні соціально-економічних явищ;

5) наявність зворотного зв'язку в імітаційній системі завдяки багаторазовому програванню різних ситуацій дозволяє гравцям, аналізуючи результати, навчатися і в кожному наступному періоді приймати більш ефективні рішення.

Одним з найважливіших принципів навчання й виховання є зв'язок теорії з практикою. У комп'ютерних ділових іграх цей зв'язок обумовлюється проблемним підходом до засвоєння необхідного матеріалу, експериментуванням і конкретністю розглянутих ситуацій.

У дослідженні був проведений цілий ряд ділових ігор різних за складністю та з різною тривалістю часу з метою підвищення рівня економічної компетентності учнів з порушеннями зору, зокрема: «Прихід гостей», «Життєві сили», «Мій бізнес-проект» та ін.

Ділова гра «Прихід гостей» передбачала складання обіднього меню, організацію прийому та проведення зустрічі з умовними гостями. Учні ділилися на команди по 3-4 особи, маючи обмежений бюджет (різна сума для кожної команди). Вони мали створити умови для прийому 8 гостей. У ході гри учні вирішували такі завдання:

- яким чином будуть запрошені гості (по телефону, за допомогою електронної пошти тощо);
- розрахувати час на організацію та проведення заходу з точністю до години;
- складання обіднього меню враховуючи ціни на продукти, ситність страв та часові рамки їх приготування;
- придумати розваги для гостей, за необхідності розрахувати необхідні на це кошти.

Під час презентації кожної з груп своїх варіантів прийому гостей, учні ставили один одному питання, намагаючись знайти переваги та недоліки.

Після обговорень команди визначали презентації, які їм найбільше сподобалися та обґрунтовували чому саме.

Дана гра вчить працювати учнів у команді, вміти аналізувати та оцінювати роботу інших гравців, розвиває ключові життєво-економічні компетенції особистості.

Також у дослідженні була використана гра «Життєві сили», що проходила впродовж одного тижня. Гра передбачала, щоб учні рахували скільки вони витрачають калорій кожного дня та на яку суму їм необхідно купити продукти для відновлення життєвих сил.

Метою цієї гри є, насамперед, розвиток усіх компонентів економічної компетентності, розвиток дослідницького системного мислення, розвиток практики прийняття обґрунтованих рішень та використання ЕОМ в математичних розрахунках. Старшокласники - учасники гри повинні зрозуміти і досліджувати взаємозв'язок енергетичних характеристик молоді з економічними параметрами середовища, переконатися у важливості раціональних рішень у повсякденному житті. В рамках цієї гри учні розвивають дослідницькі компетенції, проводять на комп'ютерній моделі імітаційні експерименти фіксуючи зміни спостережуваного параметра в залежності від обраного фактора.

Процес гри розділений на три стадії: підготовка до гри, ігровий етап, заключний етап.

На етапі підготовки до гри учні знайомляться з її концепцією і умовами проведення; вихідними даними про норми витрати калорій з урахуванням фізичних параметрів особи та конкретного виду діяльності.

На ігровому етапі учні збирають необхідні дані стосовно своєї діяльності (скільки часу ними витрачалося на певний вид діяльності) та харчування (скільки приблизно калорій було вжито з їжею, та скільки вона коштує).

На заключному етапі учні обробляють за допомогою комп’ютера та спеціальних програмних засобів отримані експериментальні дані, будують

графіки й залежності, роблять висновки, складають короткі звіти про проведені досліди. Старшокласники мають проаналізувати скільки коштів витрачається на їх харчування, знайти альтернативні замінники дорогим продуктам тощо.

Також, вихователем визначалися завдання для кожного учня окремо:

- за рахунок чого можна збільшити або зменшити кількість тижневих калорій;
- як не змінюючи кількість калорій зменшити витрати на продукти;
- від яких харчів можна відмовитись.

У ході гри в учнів реалізувалися управлінські функції - облік, аналіз, планування, контроль, прийняття рішень, моніторинг; економічні функції - перерозподіл доходів, стабілізація економічних показників; комунікативні функції - контроль ігрового режиму, обмін думками з групою і вихователем; дослідницькі функції - збір статистичної інформації, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між вхідними та вихідними параметрами. Особливо слід підкреслити отримання практичних навичок при користуванні комп’ютером.

Гра «Бізнес-проект» використовувалась на заключних етапах формування економічної компетентності, оскільки потребувала від старшокласників певних знань та умінь. Дана гра передбачала створення учнями примітивних бізнес-проектів. Учні ділилися на групи по 2-3 особи та за два тижні мали представити проект своєї фірми, підприємства чи просто економічної діяльності, яка мала б приносити прибуток.

Гра передбачала такі етапи:

- підготовчий, де пояснюються умови гри, правила, задачі, а також основні економічні поняття та категорії, необхідні при створенні проекту. Особлива увага надається додатковим джерелам отримання необхідних даних;
- ігровий етап, що передбачає сам процес створення моделі підприємства та постійні консультації й допомога вихователя;
- заключний етап, на якому команди презентують свої проекти.

Основні завдання учасників гри такі:

- вибрати найбільш привабливу сферу для діяльності підприємства;
- обґрунтувати суму стартового капіталу;
- порахувати майбутні доходи та видатки підприємства;
- довести необхідність чи соціальне значення майбутнього підприємства.

У процесі презентації власного бізнес-проекту, учні мають використовувати матеріали, створені за допомогою комп'ютера (схеми, малюнки тощо).

Тематику даної гри можна змінювати в залежності від навчального предмету чи інтересів учнів (наприклад, яке підприємство можна організувати для збереження навколишнього середовища тощо).

Таким чином у незрячих старшокласників методом ділової гри формувалися вміння працювати в команді, навички практичного використання комп'ютера, вміння пошуку необхідних даних тощо.

Також, у рамках формувального експерименту була проведена гра «Збираємось у подорож», в якій учні мали прорахувати всю вартість поїздки, визначити точний маршрут, вирішити де зупинятися на ніч, чим харчуватися тощо.

Найбільший інтерес в старшокласників з глибокими порушеннями зору викликала гра «Економічний квест». За її правилами учні діляться на команди по 3-4 особи з капітаном в кожній. Капітани квест-команд отримують конверти з назвами станцій в певній послідовності. Назви станцій: «Історична (1 бал за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 1)», «Станція економів (2 бала за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 4)», «Станція - розшифруй слово (1 бал за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 1)», «Станція «Я клієнт банку» (2 бала за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 2)», «Станція казок (1 бал за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 1)», «Станція математична

(3 бала за кожне запитання. Максимальна кількість балів – 3)». Команда свої відповіді залишає «станційному», який підраховує бали і передає журі. При проходженні «Станції економічної» учні отримають додаткову допомогу від учителя. Отже, максимальна кількість балів за квест – 12.

Нижче наводимо приклади запитань, використаних у процесі формувального етапу дослідження.

Історична станція

Запитання:

1. Країна, що винайшла паперові гроші? (Китай)

2. Звідки походить назва гривні? (Від прикраси з золота або срібла у вигляді обруча, який носили на шиї (тобто — на «загривку»)).

3. Від яких двох грецьких слів походить термін економіка ? (Дім і закон)

4.Що означає слово – реклама? (Кричати)

Станція економістів

Запитання:

1. Державна установа, що контролює перевезення вантажів через кордон, а також стягує мито та інші збори за їхній провіз. (Митниця)

2. Суспільно-економічний устрій, що приходить на зміну феодалізмові. (Капіталізм)

3. Грошовий вираз вартості товару. (Ціна)

4. Щорічний торг, періодичні торги, що їх проводять у певному місці. (Ярмарки)

5. Ввіз товарів або капіталів у будь-яку країну з-за кордону для реалізації їх на внутрішньому ринку. (Імпорт)

6. Назва вартості паперових грошей. (Купюра)

7. Основні доходи родини. (Заробітні плати, пенсії, стипендії)

8. Кусок металу (золота, міді, срібла або сплавів) встановленої законом ваги і форми, що використовується як засіб обігу або платежу. (Монета)

Станція - розшифруй слово

Запитання:

1. 3,1,16,32,23,18,11,1421,11,18,19,15. (Валютний ринок)

2. 17,12,9,18,1,21,19,6,18,124,21,19,29,12. (Міжнародні гроші)

3. 23,21,24,6,19,3,11,1415,19,18,23,21,1,15,23. (Трудовий контракт)

4. 15,21,7,6,11,23,18,115,1,21,23,15,1. (Кредитна картка)

Станція «Я клієнт банку»

Приклади запитань:

1.У який банк ви б поклали свої гроші: туди, де нараховують 14% річних, чи туди, де нараховують 16% річних. (Де нараховують 16% річних)

2. Один банк надає кредит під 12% річних, а інший – під 17% річних. У якому банку ви б взяли кредит? (Де дають кредит під 12 % річних)

Станція казок

Запитання:

1. Який спадок залишив, помираючи, мельник трьом синам у казці Шарля Перро "Кіт у чоботях"? (Старшому - млин, середньому - віслюка, найменшому - кота.)

2. В якій українській народній казці сусіди здійснювали обмін-бартер: «…вівцю проміняв на гуску, гуску проміняв на півня, півня проміняв на калиточку»? («Калиточка»)

3. В якій казці О.Пушкіна золота рибка дарувала блага? ("Казка про рибака та рибку".)

4. В якій казці О.Пушкіна білка змінювала економічне становище міста? ("Казка про царя Салтана".)

Станція математична

Запитання:

1. Заробітна плата робітника пропорційна кількості відпрацьованих ним годин. Першого місяця він працював 160 год. і отримав 960 грн. Скільки годин він працював другого місяця, якщо отримав за працю 1080 грн.? (180 годин)

2. Загальний статутний фонд чотирьох банків становить 180 млн. гривень. Який статутний фонд кожного з них, якщо фонди банків пропорційні числам 2,2,3 і 5? (30, 30, 45 і 75 млн. гривень)

3. На 1 січня 2000 р. рівень безробіття в Україні становив 4,5 % працездатного населення, а кількість працездатних жителів – 26 млн. Скільки тоді було безробітних в Україні? (1,17 млн.)

4. За існуючою в Україні системою оподаткування прибутковий податок із прибутку 2000 грн. сплачується в розмірі 260 грн. Який прибутковий податок потрібно сплатити з 5000 грн.? (650 грн.)

Заслуговує уваги гра «Бліц», що складається з 4 раундів, і в кожному з них для перемоги команді необхідно набрати 6 очок. Час на обговорення кожного запитання – до 1 хв., але для деяких завдань більш складного рівня цей час можна продовжити до 5 хв. Причому потрібно застерегти гравців, щоб вони не поспішали давати відповіді на запитання, бо за кожні 3 неправильні відповіді буде знято 1 бал. Крім цього, бали з тієї чи іншої команди можуть бути зняті за шум і підказки з залу. Сигналом до відповіді буде слово капітана Тільки він приймає рішення про готовність команди до відповіді, а відповідати може будь-який член команди. Причому свої відповіді на запитання гравцям потрібно чітко обґрунтовувати. За неповну і нечітку відповідь бал не буде зарахований. Якщо команди не зможуть дати відповіді на запитання або дадуть неправильні, то їм можуть допомогти глядачі в залі. Хто першим дасть правильну відповідь, той зможе заробити для своєї команди 0,5 бала. Тобто уболівальники є теж активними учасниками гри. Якщо щось не зрозуміло гравцям, то всі питання потрібно зразу ж з'ясувати.

1. Раунд «Представлення команд».

Команди заздалегідь підготували презентацію команд до 3хвилин. Оцінка виступу – 5 балів.

2. Раунд «Запитання-відповідь».

Оцінка кожної відповіді – 1 бал.

1.Блага, якими володіє нація .(Національні)

2. Людина, яка не працює. (Безробітна)

3. Слово-синонім обміну. (Бартер)

4.Кількість грошей, яку сплачують за товар. (Ціна)

5. Надання грошей у позику. (Кредит)

6. Паперові гроші. (Купюри)

7. Злиток металу, вагу, форму і пробу якого засвідчено печаткою держави.(Монета)

8.Наука, що вивчає монети. (Нумізматика)

9. Офіційний запас золота в злитках чи монетах. (Золотий запас)

10. Обов'язковий платіж, який держава стягує з окремих осіб або організацій для наповнення бюджету. (Податок)

11. Грошова одиниця іншої країни. (Валюта)

12. Знецінення грошей. (Інфляція)

3. Раунд «Змагання капітанів».

Зал задає запитання економічного змісту капітанам команд. Відповіді капітанів оцінюються 3 балами.

4. Раунд «Закінчіть прислів'я».

Оцінка кожної відповіді – 1 бал.

1. Зароблена копійка краща за крадений…(Карбованець)

2. Не взявшись за сокиру, хати не… (Зробиш)

3.Боржник коли бере – плаче, а віддає…(Скаче)

4. У базарі два дурні: один дешево дає, другий дорого …(Просить)

5. Дорого – не дорого, а поторгуватися …(Треба)

6. Достаток чинить…(Статок)

7.Від прибутку голова не …(Болить)

8. Загубив – смутися, знайшов – не …(Веселися)

9 Грошей кури не …(Клюють)

10 Гроші – сила: одних підкуплять, других напоять, а третім лиха …(Накоять)

11. На гривеник покупки, а на карбованець …(Крику)

12. Копійка гривню…(Береже)

13. З чужої кишені платити …(Легше)

14. Бачили очі, що …(Купували)

15. З розумом торгувати, а без розуму …(Бідувати)

16. Що не продаси, то так …(Даси)

17. На дешеве шкода …(Грошей)

18. Аби добрий товар, а купець …(Знайдеться)

Підбиття підсумків гри.

Після закінчення 4 раундів ведучий оголошує підсумковий рахунок гри.

З розвитком інформаційних технологій, онлайн-торгівля набуває особливого значення. Будь-яка людина може купити будь-який товар не виходячи з дому використовуючи лише доступ до глобальної мережі Інтернет. Цей вид діяльності має бути доступним і для незрячих людей. Тому одним із завдань дослідження стало навчання старшокласників здійснювати покупки онлайн.

З метою формування у старшокласників з глибокими порушеннями зору однієї ключових життєво-економічних компетенцій проводилася ділова гра «Знайди, де дешевше». Старшокласники складали список специфічних товарів, наприклад чохол жовтого кольору для певної марки телефону чи книга окремого автора, після чого здійснювали за допомогою глобальної мережі Інтернет пошук місць, де був присутній той чи інший товар за найнижчою чи акційною ціною.

Існують ігри, що симулюють роботу банків, бірж, управління компанією тощо. В українських школах подібні ігри з використанням ПК, не проводяться. Хоча на українському ринку працює багато онлайнових біржових брокерів, які пропонують безкоштовні симулятори бірж, де використовуються реальні вхідні дані, а умови торгівлі наближені до справжніх.

Наприклад, робоче місце QUIK - це спеціальна програма, що встановлюється на комп'ютер користувача, призначена для перегляду та аналізу біржових котирувань, а також здійснення угод.

Високий інтерес в старшокласників з порушеннями зору викликала комп’ютерна гра, яка являла собою тренувальну програму Quik з торгівлі на українській біржі. За допомогою інтернет-з’єднання програма моделює реальну ситуацію на українській біржі та дозволяє за уявну суму коштів здійснювати ряд операцій з цінними паперами.

Отже, характеризуючи гру як метод економічного виховання учнів спеціальних навчальних закладів для дітей з порушеннями зору, можна стверджувати, що вона є важливим засобам набуття знань, соціального, професійного досвіду учнями, відкриває широке поле для їх самореалізації та самовдосконалення як самостійних творчих суб’єктів різноманітних видів суспільної діяльності.

8. Робота з вчителями та вихователями по підвищенню їх рівня економічної культури.

Результати констатувального дослідження показали, що більшість вчителів та вихователів шкіл для дітей з порушеннями зору не готова до реалізації завдань економічного виховання незрячих учнів. З цією метою в нашому дослідженні був розроблений комплекс заходів, спрямованих на підвищення, власне як економічної культури педагогів, так і на підготовку їх до економічного виховання їхніх підопічних. Зокрема, була розроблена орієнтовна тематика педагогічних рад:

1. Проблеми та концептуальні підходи до вдосконалення економічного виховання учнів шкіл для дітей з порушеннями зору.

2. Шляхи і засоби підвищення результативності економічного виховання незрячих учнів.

3. Спільна робота сім'ї та школи в економічному вихованні учнів.

4. Проблеми формування економічної культури школярів.

5. Взаємодія школи та інших соціальних інститутів в економічному вихованні учнів.

6. Шляхи підвищення ефективності економічного виховання учнів в умовах навчальної діяльності.

7. Використання ігрових технологій в економічному вихованні учнів.

8. Вдосконалення економічного виховання незрячих учнів у позакласній роботі.

9. Вибір методів і прийомів економічного виховання школярів у відповідності з віковими періодами їх розвитку.

Також була запропонована орієнтовна тематика засідань методичного об'єднання класних керівників:

1. Керівництво економічною самоосвітою учнів.

2. Роль економічного виховання у соціалізації особистості дитини з порушеним зором.

3. Діяльнісний та особистісно-орієнтований підхід в економічному вихованні незрячих підлітків.

4. Особливості економічного мислення різновікових груп дітей.

5. Гра як засіб розвитку економічного мислення в учнів.

6. Застосування сучасних педагогічних технологій у формуванні економічної культури школярів.

7. Взаємозв'язок трудового і економічного виховання дітей з порушеннями зору.

8. Роль туристсько-краєзнавчої роботи в економічному вихованні школярів.

9. Взаємозв'язок економічного, духовно-морального та екологічного виховання.

10. Підвищення економічної культури педагога - вимога часу.

Приблизна тематика нарад при директорі виглядала наступним чином:

1. Про роботу класних керівників з економічного виховання учнів.

2. Про роботу класних керівників старших класів з профорієнтації незрячих учнів.

3. Про роботу позакласних об'єднань (гуртків, клубів) економічної спрямованості.

4. Робота факультативів, курсів за вибором економічного профілю.

5. Про підсумки шкільного«Тижня економіки».

Отже, формувальний етап дослідження показав, що на сучасному етапі розвитку педагогічної теорії та практики перелік методів, форм і засобів економічного виховання суттєво розширився. Доведено педагогічну ефективність використання у процесі економічної підготовки учнів таких методів та прийомів, як ділові ігри, розв’язання ситуативних задач, аналіз економічних ситуацій тощо.

Застосування наведених вище методичних умов формування економічної компетентності учнів старших класів у спеціальних навчальних закладах для дітей з глибокими порушеннями зору покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові форми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у суспільно-корисній праці, самореалізуватися тощо.

3.2. Результати формувального експерименту

Формувальний експеримент повинен був засвідчити ефективність запропонованої нами корекційно-виховної методики підвищення рівня економічної компетентності учнів старших класів шкіл для дітей з глибокими порушеннями зору.

Під час підбиття підсумків експерименту важливо було з’ясувати вплив експериментальної корекційно-виховної методики на всі компоненти складової економічної компетентності незрячих учнів з порушеннями зору: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Результати експериментальної роботи, отримані під час формувального експерименту, аналізувалися шляхом порівняння змін показників за зазначеними вище компонентами: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний.

Контрольний зріз після проведення формувального етапу дослідження здійснювався в експериментальних групах (ЕГ) з 49 старшокласників з порушеннями зору за допомогою тих самих критеріїв, показників, методики проведення дослідження, що й на констатувальному етапі. Дані порівнювалися з результатами контрольної групи (КГ) у складі 45 старшокласників з порушеннями зору.

Завдання за змістом були аналогічними тим, що використовувалися на констатувальному етапі дослідження. Підсумкові зрізи проводилися з учнями старших класів спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з порушеннями зору. Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволив виявити якісні відмінності у показниках рівнів сформованості економічної компетентності в учнів контрольної та експериментальної груп.

Слід зазначити, що вихідні характеристики рівнів сформованості економічної компетентності учнів старших класів з порушеннями зору за когнітивним, мотиваційно-ціннісним та поведінково-діяльнісним компонентам були фактично однакові в експериментальній і контрольній групах, що представлено в таблиці 3.1.

Аналізуючи показники рівня сформованості когнітивного компонента економічної компетентності, ми відзначили суттєві його зміни у старшокласників з порушеннями зору експериментальної групи після проведення формувального експерименту.

Як видно з таблиці (табл. 3.2) та рис. 3.1, в експериментальних групах, де виховання відбувалося за розробленою корекційно-виховною методикою, відбулися значні зміни. Можна побачити, що високого рівня досягли 30,61%, старшокласників експериментальної групи проти 13,33% старшокласників контрольної групи. Середнього рівня досягли відповідно 57,14% учнів

Таблиця 3.1

Розподіл учнів експериментальної та контрольної груп за рівнями сформованості компонентів економічної компетентності до початку формувального експерименту (у %)

Рівні	Групи	Когнітивний компонент	Мотиваційно-ціннісний компонент	Поведінко-діяльнісний компонент
Високий	Експериментальна	12,24	8,16	2,04
	Контрольна	11,11	8,89	4,44
Середній	Експериментальна	38,78	36,73	28,57
	Контрольна	42,22	40	22,22
Низький	Експериментальна	48,98	55,1	69,39
	Контрольна	46,67	51,11	73,33

експериментальної групи проти 42,22% контрольної групи. Нажаль, необхідно констатувати наявність учнів експериментальної групи, які мають низький рівень 13,33%, хоча ця кількість учнів значно менша ніж в контрольній групі, де цей показник дорівнює 44,44%.

Таблиця 3.2

Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по когнітивному компоненту економічної компетентності (у %)

Групи респондентів	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група	30,61	57,14	12,24
Контрольна група	13,33	42,22	44,44

Порівняльні дані рівня когнітивного компонента експериментальної та контрольної групи відображено у вигляді діаграми.

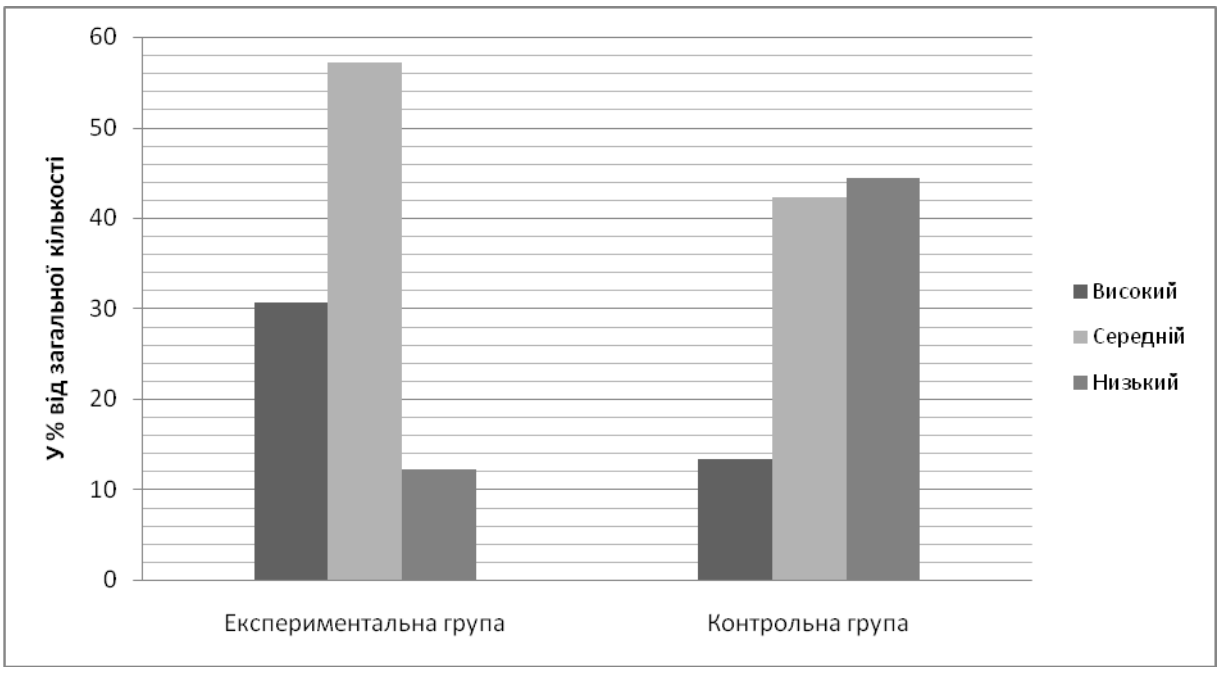

Рис. 3.4. Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по когнітивному компоненту економічної компетентності.

Якісний аналіз результатів упровадження експериментальної корекційно-виховної методики засвідчив, що значно підвищився рівень знань з основ економіки в незрячих старшокласників експериментальної групи. На прохання навести приклади монополій після проведення формувального етапу дослідження старшокласники наводили значно більшу кількість прикладів, ніж на початку дослідження (коли більшість учнів узагалі не пропонувало жодних варіантів), серед яких були переважно правильні відповіді.

За результатами дослідження мотиваційно-ціннісного компонента економічної компетентності було відзначено також позитивні зміни від впровадження експериментальної методики роботи з незрячими учнями експериментальної групи.

Високий рівень мотивації відзначається у 26,53% старшокласників з порушеннями зору експериментальної групи проти 8,89% контрольної. Середній рівень мотиваційного компонента експериментальної групи складає 61,22%, контрольна група - 44,44% дітей з глибокими порушеннями зору. В

порівнянні з контрольною групою, стало суттєво менше дітей експериментальної групи, які знаходяться на низькому рівні, що складає лише 12,24% проти 46,67% відповідно (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по мотиваційно-ціннісному компоненту економічної компетентності (у %)

Групи респондентів	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група	26,53	61,22	12,24
Контрольна група	8,89	44,44	46,67

Порівняльні дані рівнів мотиваційно-ціннісного компонента експериментальної та контрольної груп для наочності представлено у вигляді діаграми (рис. 3.2).

Яскравим прикладом ефективності запропонованої методики по підвищенню рівня сформованості мотиваційного компоненту економічної компетентності стала Ірина Ш. (анафтальмія обох очей після енуклеації з приводу ретино бластоми), яка до початку експерименту була впевнена, що знання з економіки чи фінансової грамотності для неї непотрібні, оскільки своє майбутнє життя з професією економіста не пов’язувала. Після проведеного формувального експерименту Ірина Ш. зацікавилася економікою, почала вивчати відповідну літературу, слідкувати за економічними новинами та вирішила в майбутньому отримати вищу економічну освіту.

Упроваджена експериментальна корекційно-виховна методика роботи по підвищенню рівня економічної компетентності вплинула й на рівень поведінково-діяльнісного компонента у незрячих старшокласників.

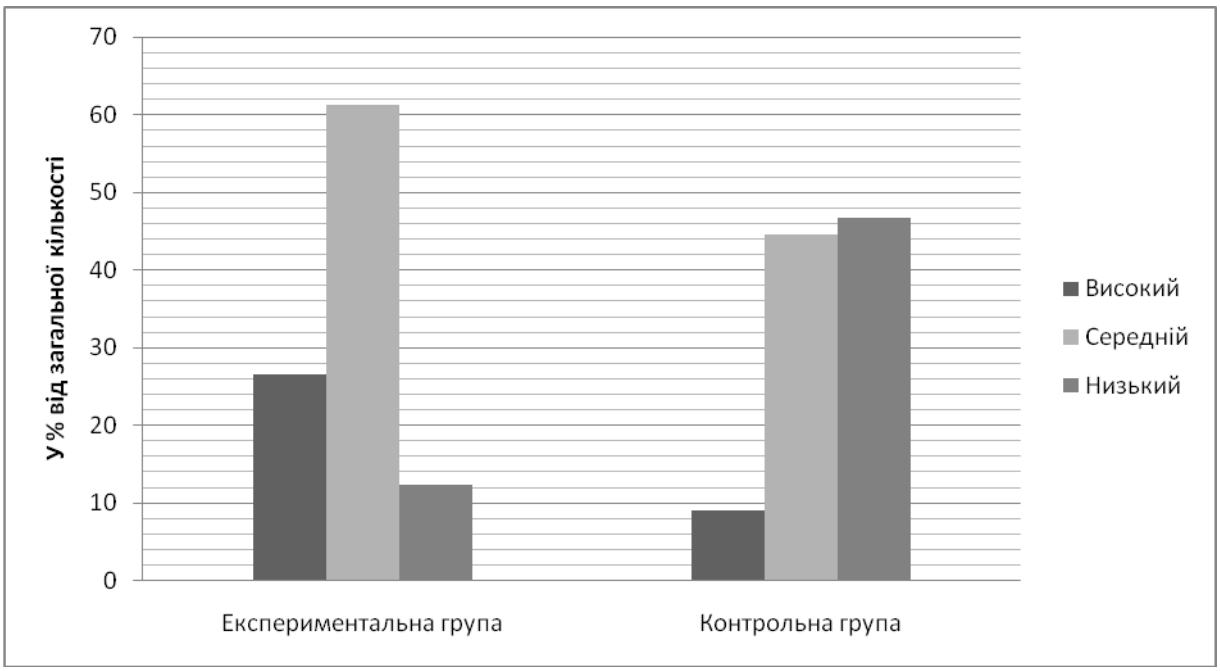

Рис. 3.5. Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по мотиваційному компоненту економічної компетентності

Високого рівня поведінково-діяльнісного компонента досягли 28,57% учнів експериментальної групи та лише 6,67% контрольної. Середній рівень відзначався у 53,1% старшокласників експериментальної групи та у 26,67% контрольної. Лише у 18,4% учнів був відзначений низький рівень поведінково-діяльнісного компонента проти 66,67% контрольної групи (табл. 3.4, рис. 3.5).

Таблиця 3.4

Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по поведінково-діяльнісному компоненту економічної компетентності (у %)

Групи респондентів	Рівні		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група	28,57	53,1	18,4
Контрольна група	6,67	26,67	66,67

Порівняльні дані рівнів поведінково-діяльнісного компонента експериментальної та контрольної групи відображено у вигляді діаграми (рис. 3.6).

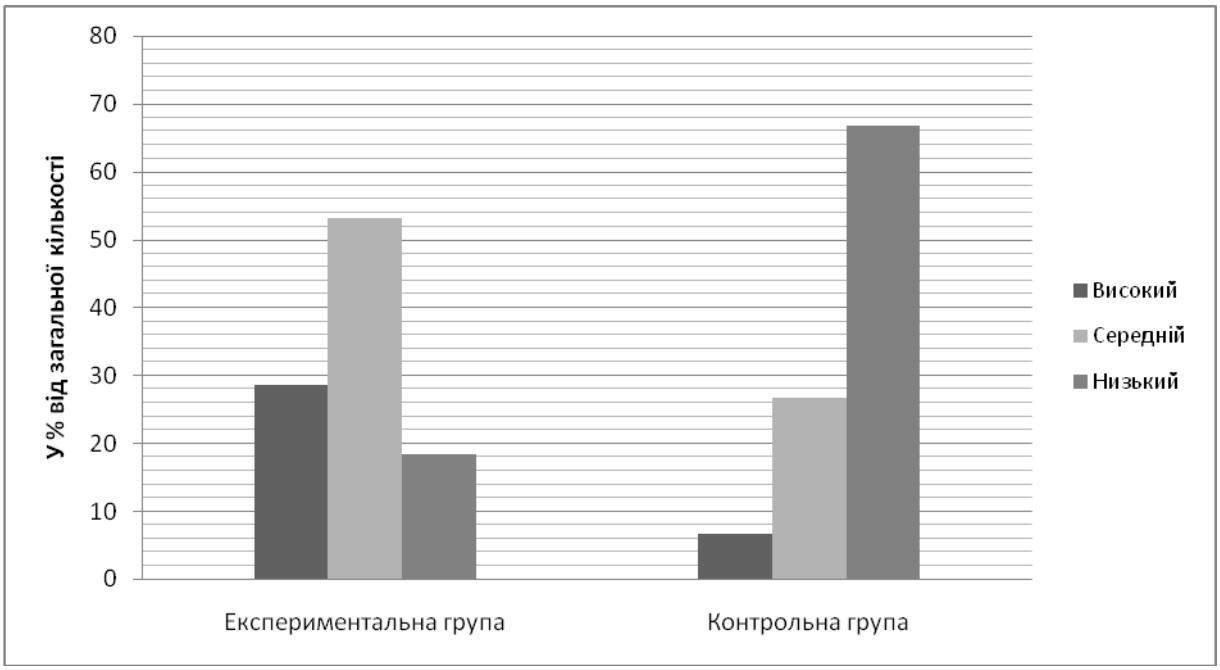

Рис. 3.6. Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями по поведінково-діяльнісному компоненту економічної компетентності

Спостереження та бесіди з учнями показали поступове зростання дітей, які знаходяться на високому рівні поведінково-діяльнісного компонента. Особливу роль у цьому процесі відіграли сучасні інформаційні технології. Наприклад, Катерина П. (хоріоретиніт, дистрофія ускладнена косоокістю і астигматизмом) на початку експерименту не мала уяви про те, як працює банкомат, на кінцевому етапі вона навчилася ним користуватися як для зняття готівки, так і сплати рахунків. Багато учнів на кінцевому етапі експерименту вже вміли сплачувати рахунки за допомогою онлайн-платежів. Наприклад, Михайло Ш. (вроджена оперована глаукома) після проведеного нами навчального експерименту сплачує рахунки своєї родини за комунальні послуги, послуги зв’язку, послуги телебачення та Інтернет за допомогою онлайн-сервісів.

Позитивні зміни в якостях ключових життєво-економічних компетенцій старшокласників з порушеннями зору експериментальної групи

в першу чергу були помічені вихователями та вчителями. Бесіди з педагогами показали, що більшість з них вбачають суттєві зміни у своїх учнів у сфері економічної компетентності, а саме:

- зростання рівня економічної грамотності;
- підвищення цікавості старшокласників до економіки, економічного життя країни тощо;
- поява ініціативи та самостійності дітей в питаннях, що стосуються ведення домашнього господарства;
- прояви ознак раціональної поведінки як суб'єктів економічного життя.

Бесіди з батьками підтвердили думку педагогів та відзначили також суттєве підвищення ініціативи та самостійності дітей в питаннях, що стосуються ведення домашнього господарства, активніша участь у розподілі сімейного бюджету, власних «кишенькових» грошей тощо.

Наприклад, Ярослав О. (вроджена оперована глаукома, міопія вис. ст., ГЗрКр - 0,15/0,07) на початку дослідження абсолютно не цікавився економікою, не вмів розпоряджатися кишеньковими коштами (було притаманне марнотратство), не дбайливо ставився до особистих речей та шкільного майна. Наприкінці дослідження Ярослав О. навчився правильно розподіляти власні кошти (йому повністю вистачало кишенькових грошей, що давали йому батьки), почав більш бережливо ставитися до власних речей, став більш економним.

Анастасія П. (афакія після екстракції, вроджена катаракта, анізометропія, ГЗрКр - 0,08/0,06) до початку експериментального дослідження перебувала на низькому рівні сформованості економічної компетентності (її результати були найгіршими серед усіх учнів експериментального спеціального навчального закладу). Після експерименту вона підвищила свій загальній рівень економічної компетентності з низького до середнього, причому за поведінково-діяльнісним компонентом її рівень підвищився з низького до високого.

На виховних та позакласних заходах, присвячених економічному вихованню учнів спеціальної школи, відчувалося поступове зростання у старшокласників рівня життєво-економічних компетенцій (що фіксувалося всім педагогічним колективом). Учні с кожним заняттям поступово ставали більш жвавими при обговоренні спірних економічних питань, крім того, в багатьох із них була особиста думка, яку вони відстоювали, усіляко аргументуючи свою позицію. Наприклад, жваву дискусію викликало питання розподілу сімейного бюджету, де учні з легкістю знаходили шляхи економії сімейних коштів, запропонувавши велику кількість аргументованих варіантів, при цьому вони постійно доповнювали один одного. Наприклад, Ганна О. (вроджена оперована глаукома, вроджена катаракта лівого ока, міопія високого ступеня) запропонувала для миття посуду використовувати дешеві миючі засоби, Інна Х. (вроджений ністагм, гіперметропія високого ступеню) вважала за доцільне купувати миючі засоби на різноманітних акціях, оскільки засіб купується раз на 1-2 місяці і за цей період можна знайти знижену ціну в одному з магазинів, Іван Е. (атрофія зорових нервів) зауважив, що можна використати замінники миючих засобів, які значно дешевші та екологічно безпечні – сода, лимонна кислота тощо.

Узагальнені показники рівнів економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору контрольної та експериментальної груп представлені в таблиці 3.5 та на діаграмі (рис. 3.7).

Таблиця 3.5

Розподіл старшокласників за рівнями сформованості економічної компетентності (у %)

	На початку експерименту		Після експерименту	
Рівні	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	7,48	8,15	28,57	9,63
Середній	34,7	34,81	57,15	37,77
Низький	57,82	57,04	14,28	52,59

Наприкінці формувального етапу дослідження кількість незрячих учнів експериментальної групи з високим рівнем економічної компетентності збільшилась з 7,48% до 28,57% (у КГ відповідно 8,15% та 9,63%). Кількість старшокласників з порушеннями зору (ЕГ) з середнім рівнем економічної компетентності збільшилась з 34,7% до 57,15% (у КГ відповідно 34,81% та 37,77%). Кількість учнів з низьким рівнем економічної компетентності (ЕГ) зменшилась з 57,82% до 14,28% (у КГ відповідно 57,04% та 52,04%).

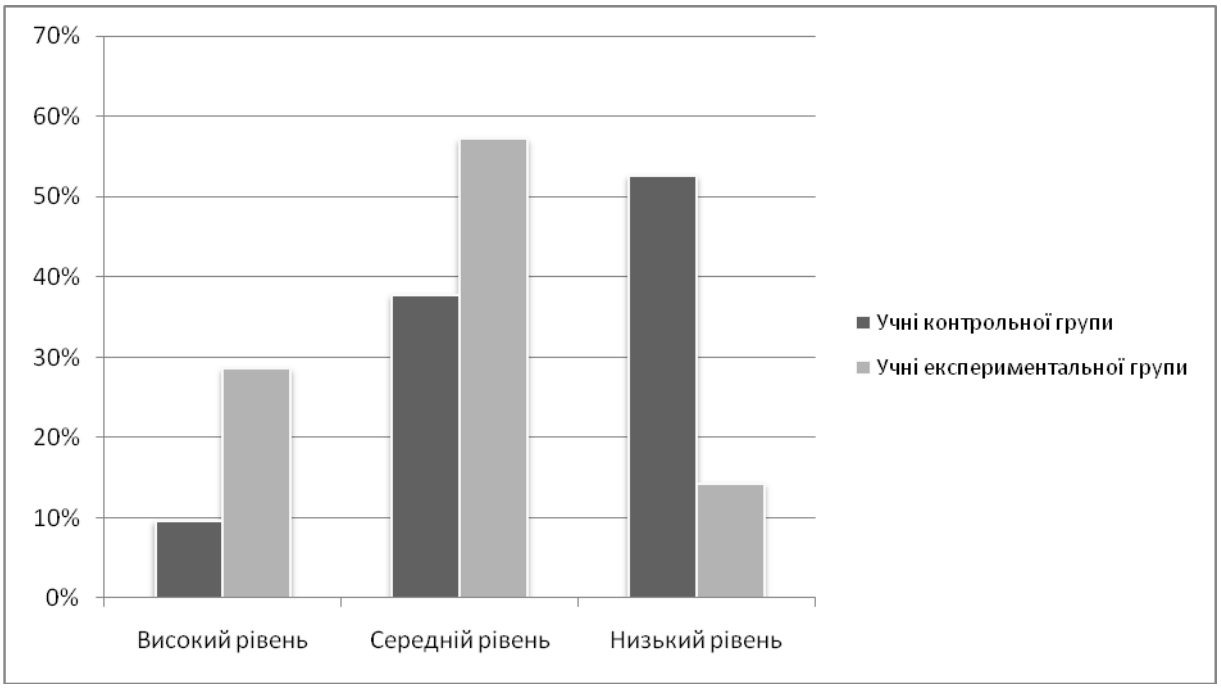

Рис. 3.7. Розподіл старшокласників з порушеннями зору за рівнями економічної компетентності після експерименту

З метою визначення ступеня статистичної відмінності між досліджуваними експериментальної та контрольної груп ми використали критерій X^2 Пірсона.

Критерій X^2 Пірсона – це непараметричний метод, який дозволяє оцінити значимість відмінностей між фактичною (виявленою в результаті дослідження) кількістю випадків або якісних характеристик вибірки, що потрапляють в кожну категорію, та теоретичною кількістю, яку можна очікувати в досліджуваних групах при справедливості нульової гіпотези.

Метод дозволяє оцінити статистичну значимість відмінностей двох або декількох відносних показників (частот, часток).

Значення X^2 знаходять за допомогою формули:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^{r} \sum_{j=1}^{c} \frac{(O_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$$

Де і – номер рядка (від 1 до r), j –номер стовпчика (від 1 до с), O_{ij} – фактична кількість спостережень в клітинці ij, E_{ij} – очікуване число спостережень в клітинці ij.

В тому випадку, коли отримане значення критерію X^2 більше критичного, робимо висновок про наявність статистичного взаємозв'язку між досліджуваним фактором ризику і результатом при відповідному рівні значущості.

Таблиця 3.6

Аналіз отриманих результатів формувального експерименту за критерієм X^2 Пірсона (кількість учнів у %)

Рівні за компонентами	Учні експериментальної групи до експерименту	Учні експериментальної групи після експерименту	Критерій X^2 Пірсона
Когнітивний			
Високий	12,24	30,61	16,381
Середній	38,78	57,14	
Низький	48,98	12,24	
Мотиваційно-ціннісний			
Високий	8,16	26,53	21,128
Середній	36,73	61,22	

Продовж. табл. 3.6

Низький	55,1	12,24	
Поведінково-діяльнісний			
Високий	2,04	28,57	29,402
Середній	28,57	53,1	
Низький	69,39	18,4	
Загальна економічна компетентність			
Високий	7,48	28,57	20,844
Середній	34,7	57,15	
Низький	57,82	14,28	

Згідно таблиці критичних значень критерію X^2 Пірсона знаходимо критичне значення X^2, яке дорівнює 6,0 при рівні значимості p=0,05.

Розраховані значення X^2 в таблиці більші за X^2 критичне, отже, залежність рівнів економічної компетентності до та після проведення експерименту статистично значуща при рівні значень $p<0,05$.

Згідно таблиці критичних значень критерію X^2 Пірсона знаходимо критичне значення X^2, яке дорівнює 6,0 при рівні значимості p=0,05.

Таблиця 3.7

Аналіз отриманих результатів за критерієм X^2 Пірсона контрольної та формувальної групи після експерименту (кількість учнів у %)

Рівні компонентів	Контрольна група після експерименту	Експериментальна група після експерименту	Критерій X^2 Пірсона

Продовж. табл. 3.7

Когнітивний			
Високий	13,33	30,61	12,972
Середній	42,22	57,14	
Низький	44,44	12,24	
Мотиваційно-ціннісний			
Високий	8,89	26,53	14,955
Середній	44,44	61,22	
Низький	46,67	12,24	
Поведінково-діяльнісний			
Високий	6,67	28,57	23,455
Середній	26,67	53,1	
Низький	69,67	18,4	
Загальна економічна компетентність			
Високий	9,63	28,57	17,428
Середній	37,77	57,15	
Низький	52,59	14,28	

Розраховані значення X^2 в таблиці більші за X^2 критичне, отже, залежність рівнів економічної компетентності від проведення експерименту статистично значуща при рівні значень $p<0,05$.

Таким чином, отримані в результаті проведення формувального дослідження результати показали позитивну динаміку в підвищенні рівня економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору, що

свідчить про ефективність запропонованої експериментальним дослідженням корекційно-виховної методики економічного виховання.

Отже, урахування та застосування наведених вище принципів, педагогічних умов, форм, методів і прийомів економічної підготовки старшокласників з глибокими порушеннями зору покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові форми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у суспільно-корисній праці, самореалізуватися тощо.

Висновки до третього розділу

При розробці корекційно-виховної методики економічного виховання учнів з порушеннями зору в спеціальних навчальних закладах методологічним підґрунтям цієї підготовки визначені такі підходи: аксіологічний; системний; діяльнісний; особистісно зорієнтований; компетентнісний.

Були враховані також положення про сутність корекційно-виховного процесу та його значення для нормального розвитку особистості в умовах зорової деривації (Л. Виготський, І. Єременко, В. Єрмаков, М. Земцова, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Солнцева), а саме: вирішальна роль соціального фактору (виховного впливу) в роботі з цією категорією учнів, довірливе ставлення до дорослого як до носія зразка.

Повноцінна реалізація зазначених вище підходів та положень забезпечувалася дотриманням принципів економічного виховання (А. Аменд, А. Нісімчук, О. Шпак): міждисциплінарності; стратегічної цілісності; системності; діяльнісний; технологізації; та спеціальних принципів, спрямованих на активізацію та розвиток пізнавальної діяльності незрячих учнів: безперервності та наступності корекційно-виховного процесу; корекційно-компенсаторної спрямованості виховання; посилення педагогічного керівництва діяльністю учнів; педагогічного оптимізму; створення оптимальних умов соціальної ситуації розвитку; індивідуального та диференційованого підходу; створення офтальмогігієнічних умов організації освітнього процесу (О. Литвак, І. Моргуліс, В. Синьов, Є. Синьова та ін.).

Ефективність формування економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннямизору можна підвищити за дотримання сукупності таких вимог:

- розробка змісту, форм, методів і засобів економічного виховання учнів старших класів спеціальної школи для дітей з порушеннями зору;

- насичення економічним змістом дисциплін суспільно-гуманітарного, природничого та математичного циклів, забезпечення зв`язку цих навчальних дисциплін з економічними явищами, законами, тенденціями розвитку ринкової економіки в Україні;
- дотримання умов, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності незрячих учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної компетентності;
- максимальне використання вихователями можливостей корекційно-виховної роботи, що відбувається в спеціальній школі-інтернаті;
- встановлення міжпредметних зв`язків у процесі вивчення суспільно-гуманітарних предметів та позаурочної діяльності учнів;
- урізноманітнення видів навчальної та позанавчальної діяльності учнів економічного змісту;
- опора на особистий досвід учнів;
- забезпечення на практиці єдності трудового та економічного виховання;
- педагогічне керівництво процесом формування ключових життєво-економічних компетенцій у незрячих старшокласників;
- активне залучення до економічного виховання незрячих учнів їх батьків.

Була розроблена корекційно-виховна методика підвищення рівня економічної компетентності учнів з порушеннями зору, представлена у вигляді структурно-функціональної моделі.

Обґрунтовано навчально-методичне забезпечення процесу формування економічної компетентності.

З цією метою було проаналізовано наявні програми з дисциплін, що в своєму змісті торкаються економічних питань, їх методичне та матеріальне забезпечення, можливі міжпредметні зв’язки й можливості використання додаткового матеріалу при вивченні економічних питань.

Змістово-процесуальний блок передбачає формування в незрячих старшокласників знань та вмінь з основ економіки та соціально-побутових компетенцій.

Ефективне використання змістово-процесуального блоку економічної компетентності забезпечувалося підтримкою методичного блоку. Його складовими ми визначаємо принципи, форми організації, методи, прийоми та засоби виховання, а також педагогічні умови.

Основною умовою ефективного застосування експериментальної методики є дотримання загальних та спеціальних принципів, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності незрячих учнів та формування у них на цьому підґрунті економічної компетентності.

Критеріями сформованості економічної компетентності старшокласників з порушеннями зору виступають рівні сформованості її компонентів: когнітивного, мотиваційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного.

Застосовувалася така система методів та відповідних їм прийомів педагогічного впливу:

- методи й прийоми економічного виховання, осмислення економічного досвіду, діяльності й поведінки;
- методи й прийоми відпрацювання адекватного ставлення до економічної освіти загалом та виявів у житті людини її ключових життєво-економічних компетенцій;
- методи й прийоми стимулювання економічно доцільних дій і свідомої поведінки в соціально-економічному середовищі.

У межах цих груп методів застосовувалися в комплексі як традиційні (слово педагога, бесіди, практичні роботи, приклад, вправи тощо), так і інноваційні (інтерактивні, інформаційно-комунікаційні) методи.

Було розроблено та впроваджено наступні методичні умови економічного виховання цієї категорії дітей.

1. Посилення міжпредметних зв’язків навчальних дисциплін, що стосуються засвоєння дітьми економічних знань чи економічного виховання.

2. Діяльність гуртків («Цікава економіка», «Економіка в сім'ї», «Невідома економіка» тощо) та факультативів з економічним нахилом чи економічною складовою.

3. Проведення шкільних та позашкільних виховних заходів зі складовою економічного виховання.

4. Проведення екскурсій як в класній, так і в позакласній роботі, що в своєму змісті містять компонент економічного виховання.

5. Посилення консультативної роботи з батьками щодо змісту, форм і засобів економічного виховання дітей у сім'ї.

6. Створення джерел інформації на економічну тематику, доступних для учнів з порушеннями зору.

7. Проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор для формування економічної компетентності незрячих учнів.

8. Робота з вчителями та вихователями по підвищенню рівня їх економічної культури.

Результати експериментальної роботи, отримані після формувального експерименту, засвідчили, що кількість незрячих учнів експериментальної групи з високим рівнем економічної компетентності збільшилась з 7,48% до 28,57% (у КГ відповідно 8,15% та 9,63%). Кількість старшокласників з порушеннями зору (ЕГ) з середнім рівнем економічної компетентності збільшилась з 34,7% до 57,15% (у КГ відповідно 34,81% та 37,77%). Кількість учнів з низьким рівнем економічної компетентності (ЕГ) зменшилась з 57,82% до 14,28% (у КГ відповідно 57,04% та 52,04%).

Відповідно збільшилася кількість учнів з порушеннями зору, які знаходяться на високому рівні за різними компонентами економічної компетентності (за когнітивним, мотиваційно-ціннісним та поведінково-діяльнісним).

Доведено ефективність запропонованої експериментальним дослідженням корекційно-виховної методики економічного виховання старшокласників з порушеннями зору.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз проблеми, проведено експериментальне вивчення особливостей економічної компетентності старшокласників з порушеним зором. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків:

1. У класичній та сучасній психолого-педагогічній теорії й практиці визначені величезні можливості позитивного впливу економічного виховання на становлення особистості. У тифлопедагогіці ця проблема системно теоретико-експериментально ще не досліджувалася, що спричинює високу актуальність обраної теми дослідження, враховуючи гостру необхідність забезпечення готовності незрячих старшокласників до соціальної адаптації в сучасному суспільстві.

2. Аналіз навчально-виховного процесу спеціальної школи для дітей з порушеннями зору виявив низку проблем у змісті, організації та методиці економічного виховання. Простежується відсутність послідовності та системності засвоєння економічних знань та вмінь на уроках та в позаурочний час, зменшення корекційно-виховного потенціалу навчальних предметів та виховних заходів цього напряму. Це свідчить про необхідність створення спеціальних технологій формування економічної компетентності незрячих старшокласників.

3. Обґрунтовано та розроблено педагогічні підходи до виміру рівня сформованості економічної компетентності учнів з порушеннями зору, виокремлено три її компоненти - когнітивний, мотиваційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний та показники, кожний із яких орієнтований на виявлення характеру та своєрідності прояву інтелектуальних, емоційно-почуттєвих, ціннісних складових економічної компетентності в учнів старших класів спеціальної школи. Порівняльний кількісний та якісний аналіз результатів констатувального етапу експерименту свідчить про те, що на тлі загальних закономірностей розвитку школярів із нормальним та з порушеним зором

виявляються характерні відмінності сформованості економічної компетентності останніх.

Встановлено, що незрячі підлітки мають значно нижчі показники сформованості економічної компетентності, аніж їх однолітки з нормальним зором. Так, високий рівень економічної компетентності виявлений лише у 8,16% учнів з порушеннями зору та 16,67% в учнів з нормальним зором. Низький рівень економічної компетентності був констатований більш ніж в половини учнів з порушеннями зору – 57,14%, в учнів з нормальним зором - лише у 33,33%. Аналіз результатів дослідження дозволив виявили певні особливості стану економічного виховання в спеціальних школах для дітей з порушеннями зору.

4. Розроблено та обґрунтовано корекційно-виховну методику підвищення рівня економічної компетентності учнів з порушеннями зору. Повноцінна реалізація методики забезпечується дотриманням загальних та спеціальних принципів економічного виховання, зокрема, загальних: міждисциплінарності; стратегічної цілісності; системності; діяльнісний; технологізації та спеціальних, спрямованих на активізацію та розвиток пізнавальної діяльності незрячих учнів: безперервності та наступності корекційно-виховного процесу; корекційно-компенсаторної спрямованості виховання; посилення педагогічного керівництва діяльністю учнів; педагогічного оптимізму; створення оптимальних умов соціальної ситуації розвитку; індивідуального та диференційованого підходу; створення офтальмогігієнічних умов організації освітнього процесу. З’ясовані педагогічні умови, ефективність системи методів та відповідних їм прийомів педагогічного впливу: осмислення економічного досвіду, діяльності й поведінки; формування адекватного ставлення до економічної освіти загалом та виявів у житті людини її ключових життєво-економічних компетенцій; стимулювання економічно доцільних дій і свідомої поведінки в соціально-економічному середовищі.

5. Особливістю формування економічної компетентності визначено дотримання таких методичних умов, як зв’язок навчальної, виховної та корекційної роботи з економічного виховання; урізноманітнення позакласної роботи, екскурсій з компонентом економічного виховання; посилення консультативної роботи з батьками щодо змісту, форм і засобів економічного виховання сліпих дітей у сім’ї; створення доступних джерел інформації для учнів з порушеннями зору; проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор для формування економічної компетентності учнів; робота з вчителями та вихователями з підвищення їхнього рівня економічної культури.

6. Експериментальна перевірка запропонованої системи корекційно-виховної роботи з формування економічної компетентності старшокласників з глибокими порушеннями зору засвідчила її ефективність та доцільність застосування в спеціальних школах. По завершенні формувального експерименту показник високого рівня сформованості економічної компетентності учнів в експериментальних групах на 21,09 % (статистично достовірно) перевищив відповідний результат у контрольних групах.

Висунуті в дисертації рекомендації й положення не розкривають усіх питань проблеми економічного виховання, отже, виникає необхідність її подальшого наукового дослідження в різних напрямах, а саме: взаємозв’язку різних навчальних предметів у формуванні економічної культури; створення цілісної системи формування економічної культури дітей з порушеннями зору; обґрунтування профорієнтаційної роботи, спрямованої на отримання дітьми з порушеннями зору економічної освіти тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономов А. Я. Совершенствование экономического воспитания учащихся / А. Я. Автономов, М. Л. Малышев // Сов. педагогика. – 1987. –№ 8.–С. 53-57.

2. Азимов Л. Б. Уроки экономики в школе : учеб. пособие для уч-ся старших классов и учителей общеобразоват. учр-ий / Л. Б. Азимов, Е. В. Журавская. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 71 с.

3. Азимов Л. Б. Уроки экономики в школе: активные формы преподавания : учеб. пособие / Л. Б. Азимов, Е. В. Журавская. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 71 с.

4. Аксьонова О. В. Методика викладання економіки : навч. посіб. / О. В. Аксьонова. – К. : КНЕУ, 1998. – 280 с.

5. Аменд А. Ф. Дидактические основы непрерывного эколого-экономического образования / А. Ф. Аменд. – Екатеринбург, 1997. – 368 с.

6. Аменд А. Ф. Пути совершенствования экономического воспитания учащихся в общеобразовательной школе : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А. Ф. Аменд. – Челябинск, 1975. – 29 с.

7. Аменд А. Ф. Экономическое воспитание учащихся / А. Ф. Аменд, Ю. К. Васильев, Б. З. Вульфов. – М., 2008. – 253 с.

8. Аменд А. Ф. Экономическое образование и воспитание учащихся V -XI классов : учеб. пособие / А. Ф. Аменд – Челябинск : ЧГПИ, 1988. – 164 с.

9. Аменд А. Ф. Экономическое воспитание младших школьников : учеб. пособие / А. Ф. Аменд – Челябинск : Челяб. ГПИ, 1982. – 177 с.

10. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 684 с.

11. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калиниченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.

12. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения // Избранные

педагогические труды / Ю. К. Бабанский – М. : Педагогика, 1989. – 318 с.

13. Бабанский Ю. К. Оптимизация педагогического процесса / Ю. К. Бабанский, М. М. Поташкин. – К. : Рад. школа, 1984. – 286 с.

14. Бадмаев С. Б. Экономическое воспитание учащихся : учеб.-метод. пособие для учителя / С. Б. Бадмаев, Д. А. Березовская. – Элиста : Калмыцкое книжное изд-во, 1988. – 72 с.

15. Бардян К. В. Как научить детей учиться : кн. для учителя / К. В. Бардян. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1987. – 111 с.

16. Барило Н. А. Формирование у учащихся старших классов знаний и умений по экономике сельскохозяйственного производства (на материалах деятельности ученических производственных бригад) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. А. Барило. – К., 1985. – 222 с.

17. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.

18. Биковська О. В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : моногр. / О. В. Биковська. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2008. – 336 с.

19. Бистрова Ю. О. Соціалізація слабозорих дітей (комплексне забезпечення) / Ю. О. Бистрова. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. – 358 с.

20. Блеч Г. О. Педагогічне забезпечення якості знань розумово відсталих учнів на уроках природознавства у допоміжній школі / Г. О. Блеч // Дефектологія. – 2007. – № 2. – С. 46–52.

21. Близнюк В. М. Спільна робота школи і робочих колективів з виховання комуністичного відношення до праці в учнів старших класів : дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / НИИ педагогики УССР / В. М. Близнюк. – К., 1965. – 220 с.

22. Блинникова И. В. Роль зрительного опыта в развитии психических функций / И. В. Блинникова — М. : Изд-во ИПРАН, 2003. — 142 с.

23. Блонский П. П. Трудовая школа / П. П. Блонский // Избр. пед. и психол. соч. : в 2 т. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1. – 304 с.

24. Бляхман Л. С. Перестройка экономического мышления/ Л. С. Бляхман. – М. : Политиздат, 1990. – 271 с.

25. Бобчук О. М. Технологія економічної освіти старших підлітків : дис. ... канд. пед. наук / О. М. Бобчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 224 с.

26. Болтенков В. И. Основы рыночной экономики : учеб. пособие для учителей и уч-ся средних школ / В. И. Болтенков, О. И. Ус, Е. Н. Камышанченко и др. – Белгород : Изд-во Белгор. гос. ун-та, 1997. – 129 с.

27. Бондар В. І. Зв'язок педагогічної науки з практикою як умова розробки нових технологій спеціальної освіти / В. І. Бондар // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи в спеціальній школі : наук.-метод. зб. / [за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка]. – К. : Науковий світ, 2004. – Вип.5 – С. 3-6.

28. Бондар В. І. Особливості формування трудової компетентності розумово відсталих учнів : навч. посіб. / В. І. Бондар. – К. : «МП Леся», 2012. – 168 с.

29. Бондар В. І. Спеціальне навчання дітей з вадами розумового та сенсорного розвитку: стан та перспективи / В. І. Бондар // мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. [Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин]. – Київ, 1994. – С. 16-17.

30. Бондарева О. Н. О теоретико-игровых моделях в экономике / О. Н. Бондарева. – Ленинград : Изд- во Ленинградского ун–та, 1974. – 39 с.

31. Борківська Р. В. Формування мотивації навчальної діяльності студентів колледжу економіки та права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04/ Р. В. Борківська // Терноп. націон. пед. ун-т. ім. В.Гнатюка. – Т., 2005. – 20 с.

32. Булавенко С. Д. Готуємось до олімпіади і конкурсів з економіки : метод. посіб. / С. Д. Булавенко. – Ніжин : В-во «Міланік», 2010 р. – 42 с.

33. Булавенко С. Д. Дидактична скарбничка вчителя економіки : метод. посіб. / С. Д. Булавенко. – Ніжин : В-во «Міланік», 2010 р. – 36 с.

34. Булавенко С. Д. Економічна ігротека : метод. мат-ли / С. Д. Булавенко.

– Чернігів : ЧОІППО, 2006 р. – 74 с.

35. Булавенко С. Д. Економічні передзвони : метод. мат-ли / С. Д. Булавенко. – Ніжин : В-во «Міланік», 2010 р. – 48 с.

36. Булавенко С. Д. Перевір себе : посіб. для учнів 10–11 класів / С. Д. Булавенко. – Кам'янець-Подільский : «Абетка-Нова», 2008 р. – 75 с.

37. Булавенко С. Д. Посібник для вчителів економіки. Майстер-клас / С. Д. Булавенко. – Харків : В-во «Ранок», 2006 р. – 654 с.

38. Булавенко С. Д. Формування економічної культури учнів основної та старшої школи : дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / С. Д. Булавенко. – К., 2011. – 257 с.

39. Варецька О. В. Підготовка учителя початкових класів до економічного виховання школярів у системі післядипломної педагогічної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. В. Варецька. – Запоріжжя, 2008. – 315 с.

40. Васильев Ю. К. Формирование экономической воспитанности школьников / Ю. К. Васильев, З. К. Левчук. – М., 2008. – С. 91-101.

41. Васильев Ю. К. Экономическое образование и воспитание учащихся / Ю. К. Васильев. – М. : Педагогика, 1983. – 132 с.

42. Вербило О. Ф. Теоретичні основи навчання економічних дисциплін / О. Ф. Вербило. – К. : Вища шк., 1995. – 167 с.

43. Вивчення і оцінка рівня економічної підготовки учнів: питання теорії і методики : навч. посіб. / О. Т. Шпак, С. Г. Цибін, В. М. Городній, В. І. Терес. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 127 с.

44. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

45. Винокуров М. М. Изучение экономических вопросов в школьных курсах истории / М. М. Винокуров, З. И. Добрынина. – М. : Просвещение, 1988. – 236 с.

46. Відкритий урок. Економіка. Право / С. В. Вєтров, О. В. Іванов (методична серія для вчителів). – Вип. 3-4. – К. : Плеяди, 2004. – 136 с.

47. Владимирова М. П. Экономическое воспитание молодежи в современных условиях / М. П. Владимирова // Школа духовности / под ред. В. И. Мурашова. – Чебоксары : Институт интегральной педагогики, 1998. – С. 17-23.

48. Воспитание слабовидящего ребенка в семье : сборник статей / под редакцией В. П. Ермакова, А. А. Щегловой − М. : Всероссийское общество слепых, 1986. − 105 с.

49. Выготский Л. С. Проблемы дефектологи / Л. С. Выготский / сост., авт. вступ. ст. и библиогр. Т. М. Лифанова. – М. : Просвещение, 1995. – 527 с.

50. Выготский Л. С. Избранные психологические произведения / Л. С. Выготский. – М. : Учпедгиз, 1956.–205 с.

51. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский / под ред.В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.

52. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. – М. : Просвещение, 1976. – 276 с.

53. Гидрович С. Р. Деловые игры – инструмент выработки хозяйственных решений. Комплекс методик и процедур : учеб. пособ. / С. Р. Гидрович. – Л. : ЛФЭИ, 1985. – С. 71.

54. Гольченко В. М. Економічна грамотність та економічна культура: творчий характер взаємодії / В. М. Гольченко, Р. П. Жадан // Психолого-педагогічне забезпечення навчально-професійної діяльності. – 1998. – Вип. 10. – С. 51–56.

55. Грама Н. Г. Ощадливість і діловитість – найважливіші складові економічної культури : метод. рек. / Н. Г. Грама, І. М. Панасенко. – Одеса, б.н.в., 1987. – 64 с.

56. Данилюк А. Я. Метаморфозы и перспективы интеграции в образовании / А. Я. Данилюк // Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 8-12.

57. Дегтерев В. А. Критерии воспитания деловой активности у старших школьников / В. А. Дегтерев // Вопросы экономического воспитания и образования. – Челябинск : ЧГПИ, 1975. – Вып. 5.2. – С. 158–162.

58. Денискина В. З. Особенности обучения социально-бытовой ориентировке детей с нарушениями зрения / В. З. Денискина. – Уфа : изд-во Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2004. – 62 с.

59. Дзундза А. І. Аналіз теоретичних та методологічних засад формування соціоекономічної культури студентів ВНЗ України / А. І. Дзундза. – Запоріжжя, 2003. – 420 с.

60. Дмитриева И. В. Проектирование педагогической системы специальной школы в условиях перехода на проектно-компетентностную парадигму образовательного процесса / И. В. Дмитриева // Технологии социальной работы с различными группами населения : сб. науч. статей III Междун. науч.-практ. интернет конференции. –ЗабГУ, 2013. – С. 35-40.

61. Дмитрієва І. В.Формування в учнів із вадами психофізичного розвитку моральних цінностей / І. В.Дмитрієва, Л. К. Одинченко / Наука будущего: вопросы и гипотезы : мат-лы III (XLIII) Междун. науч-практ. конф. по философским, филологическим, юридическим, педагогическим, экономическим, психологическим, социологическим и политическим наукам.– Горловка: ФЛП Пантюх Ю.Ф., 2014.– С.51-57.

62. Дмитрієва І. В. Шляхи удосконалення змісту громадянського виховання учнів спеціальної школи / І. В. Дмитрієва // Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб із особливими освітніми потребами : зб. наук. пр. – Вип. 5. – Слов'янськ : ДДПУ, 2015. – С. 73-81.

63. Довідник учителя економіки в запитаннях і відповідях / Н. Б. Бєскова, В. М. Проценко. – Х. : Веста : Видавництво «Ранок», 2006. – 608 с.

64. Донец Г. О. Применение теории игр для решения экономических запдач : мат-лы в помощь лектору / Г. О. Донец. – К., 1964. – 26 с.

65. Дрижак В. В. Педагогічні основи підготовки старшокласників до підприємницької діяльності : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02 / В. В. Дрижак / Український держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 217 с.

66. Дрозденко Л. І. Виховання економічної культури // Палітра педагога, 1997. – № 4. – С. 20-23.

67. Дудик В. С. Вчити нового економічного мислення // Рад. школа, 1989. – № 5. – С 21-23.

68. Евсеев В. О. Деловые игры по формированию экономических компетенций : учеб. пособ. /В. О. Евсеев. – М. : Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2012. – 254 с.

69. Ермаков В. П. Основы тифлопедагогики: развитие, обучение и воспитание детей с нарушением зрения / В. П. Ермаков, Г. А. Якунин. – М. : изд. Центр Владос, 2000. – 240 с.

70. Ермаков В. П. Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения : справ.-метод. пособ. для учителя / В. П. Ермаков, А. Г. Якунин. – М. : Просвещение, 1990. – 223 с. : ил.

71. Єременко Л. В. Економічне виховання учнів // Поч. школа. – 1986. – № 8. – С. 44-47.

72. Жихарев А. М. Воспитательная работа в школе-интернате для слепых детей : кн. для воспитателя. (Из опыта работы) / А. М. Жихарев. – М. : Просвещение, 1984. – С. 126 с.

73. Жнякин Б. А. Азбука семейной экономики / Б. А. Жнякин. – Донецк : Донбасс, 1988. – 126 с.

74. Загривний В. І. Формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань у позакласній роботі : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Рівненський економ.-гум. ін-т. / В. І. Загривний – Рівне, 1999. – 182 с.

75. Зайченко І. Педагогіка : навч. посіб. / І. Зайченко. – К. : Либідь, 2000. – 580 с.

76. Закатнов Д. О. Соціально-педагогічні засади економічного виховання й освіти учнів / Д. О. Закатнов, Л. І. Чеботарьова // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : зб. наук. пр. – К. : Пед. думка, 2000. – Кн. ІІ. – С. 197–203.

77. Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. –

2010. – № 57. – Режим доступу : http://ovu.com.ua/articles/6918-pro-vnesennya-zmin-do-zakonodavchih-aktiv-z-pitan

78. Заславская Т. И. Социология экономической жизни / Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина. – Новосибирск, 1991. – 256 с.

79. Зверева Г. А. Педагогические проблемы воспитания бережливости у школьников / Г. А. Зверева. – М. : Педагогика, 1983. – 64 с.

80. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования : учеб. пособ. / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург : Мысль, 2000. – 453 с.

81. Земцова М. И. Учителю о детях с нарушениями зрения / М. И. Земцова. – М. : Просвещение, 1973. – 159 с. : ил.

82. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма образования / И. А. Зимняя // Высшая школа сегодня. – № 5. – 2003. – С. 34-40.

83. Зотов А. И. Актуальные вопросы исследования возрастных и индивидуальных особенностей познавательной деятельности слепых и слабовидящих детей / А. И. Зотов // Особенности познавательной деятельности слепых и слабовидящих школьников / под ред. А. И. Зотова. – Вып. 1. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1968. – С. 4-84.

84. Иткин И. Б. Социологические аспекты теории и практики экономического воспитания : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук / ЧГУ / И. Б. Иткин. – Челябинск, 1972. – 24 с.

85. Калицкий Э. М., Новые профессии: подготовка молодежи к предпринимательской деятельности / Э. М. Калицкий, Ю. И. Кричевский. – Мн. : РИПО, 1996. – 57 с.

86. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / З. И. Калмыкова. – М. : – Педагогика, 1981. – 200 с.

87. Камински Х. Цели и содержание экономического образования / Х. Камински // Школьный экономический журнал. – 1998. – № 1. – С. 20-29.

88. Камишанченко О. М. Зміст шкільної економічної освіти / О. М. Камишанченко // Напрями наукових досліджень кафедри педагогіки : зб. наук. пр. / за ред. В. І. Лозової. – Харьків : ХДПУ, 1997. – С. 134-137.

89. Камышанченко Е. Н. Содержание экономического образования школы : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Е. Н. Камышанченко. – Харьков, 1994. – 188 с.

90. Камышанченко Е. Н. Экономическое образование школьников: теория и практика / Е. Н. Камышанченко. – Москва-Белгород : Изд-воБГУ, 2002. – 336 с.

91. Каневский Е. М. Бережливость в большом и малом / Е. М. Каневский. – М. : Экономика, 1970. – 39 с.

92. Китов А. И. Экономическая психология / А. И. Китов. – М. : Экономика, 1987. – 303 с.

93. Киян Л. Ф. Воспитание бережливости как нравственной черты учащихся-подростков : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Л. Ф. Киян. – К., 1985. – 18 с.

94. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.

95. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика / Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко. – М. : АПН СССР, 1962. – 415 с.

96. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті / Г. О. Ковальчук. – К. : КНЕУ, 1999. – 128 с.

97. Ковтун Г. І. До питання формування економічної компетентності учнів / Г. І. Ковтун, О. В. Мартиненко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 4 (30). – С. 135-144.

98. Кононенко П. П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко – К. : Т-во «Знання», 2007. – 72 с.

99. Концепція неперервної освіти з економіки / [С. В. Степаненко, В. М. Данюк, В. М. Петюх та ін.]. – К. : ВІПОЛ. – 1993. – 19 с.

100. Коррекционная работа на уроках географии и естествознания во вспомогательной школе / В. Н. Синев, Л. С. Стожок. – Мин-во просвещения УССР. – К. : Рад. школа, 1977. – 86 с.

101. Кравчук О. М. Підготовка студентів математичного факультету до економічного виховання учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / О. М. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1994. – 22 с.

102. Краевский В. В. Проблемы научного обоснования обучения / В. В. Краевский. – М. : Педагогика, 1977. – 264 с.

103. Краткий психологический словарь-хрестоматия / сост. Б. М. Петров. – М. : Высш. шк., 1974. – 134 с.

104. Кремень В. Г. Національна освіта як соціокультурне явище / В. Г. Кремень // Учитель. – К., 1999. – № 11-12. – С. 11.

105. Крупская Н. К. Пед. соч. в 10-ти томах / Н. К. Крупская. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1959.

106. Крюков М. М. Принципы отражения экономической действительности в деловых играх / М. М. Крюков, Л. И. Крюкова. – М. : Наука, 1988. – 205 с.

107. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Л. : Знание, 1985. – 180 с.

108. Кузьминов Я. Экономическая культура: наследие и пути модернизации / Я. Кузьминов // Вопросы экономики. – 1993. – № 3. – С. 54-58.

109. Купрас В. В. Корекційно-розвивальна спрямованість взамодієдії сім'ї та школи як одна з умов успішної підготовки учнів з особливими потребами до самостійного життя, соціально-трудової адаптації та інтеграції в суспільстві / В. В. Купрас // Инновационные технологии в социальной работе и образовании: отечественный и зарубежный опит : сб-ик мат-лов Междун. заочной науч.-практ. конф. / под общ. ред. Е. И. Зритневой. – Ставрополь : СКФУ, 2014. – С. 245-255.

110. Купрас В. В. Специфіка розвитку професійної компетенції у майбутніх корекційних педагогів / В. В. Купрас // Імідж сучасного педагога. – Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2014. – С. 12-17.

111. Кураков Л. П. Экономическое образование и воспитание школьников / Л. П. Кураков ; под ред. В. Н. Якимова. – М. : Просвещение, 1987. – 142 с.

112. Ла Л. Экономическое воспитание школьников в процессе обучения решению задач с практическим содержанием : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Ла. – Алма-Ата, 1975. – 26 с.

113. Левчук З. К. Экономическое воспитание учащихся 4–7 классов в учебной и внеклассной работе по математике : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / З. К. Левчук. – Минск, 1984. – 18 с.

114. Литвак А. Г. Психология слепых и слабовидящих : учеб. пособие [для студ. высших пед. учеб. заведений] / А. Г. Литвак. – СПб. : КАРО, 2006. – 336 с.

115. Литвак А. Г. Тифлопсихология / А. Г. Литвак. – Л. : ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1985 – 208 с.

116. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособие для студ. пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК – 4-еизд., перераб. и доп. / Б. Т. Лихачев. – М. : Юрайт, 1999. – 523 с.

117. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків : Основа, 1997. – 338 с.

118. Ломоносов І. П. Педагогічні основи формування комуністичного відношення до праці в учнів старших класів : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / НИИ ТОПО АПН ССР / І. П. Ломоносов. – М., 1962. – 26 с.

119. Лукаш С. В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності : дис. … канд. пед. наук / С. В. Лукаш. – Херсон, 2001. – 201 с.

120. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко / сост. Р. М. Беспала, М. Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.

121. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 400 с.

122. Макарова О. Ю. Тесты по экономике : метод. пособие / О. Ю. Макарова, В. А. Раев. – М. : Вита-пресс, 1995. – 80 с.

123. Макеева В.Г. Культура предпринимательства / Макеева В. Г. – М.: ИНФРА-М, 2002. –218 с.

124. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. / С. П. Максимюк. – К. : Кондор, 2009. – 670 с.

125. Малышев М. Л. Экономическое воспитание учащихся 9–10 классов в процессе производительного труда : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / М. Л. Малышев. – М., 1982. – 24 с.

126. Маркова А. К. Формирование мотивации учения : книга для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.

127. Марюта А. Н. Принятие рациональных экономических решений в игровых, рискових и неопределенных ситуаціях / А. Н. Марюта, М. М.Бутник. – Х. : ИД «Инжэк», 2003. – 170 с.

128. Матковська М. В. Професійна компетентність як основа майстерності і творчості педагога / М. В. Матковська // Психолого-педагогічні аспекти розвитку педагогічної майстерності викладачів в умовах євроінтеграції : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – Глухів : ГДПУ, 2007. – С. 123-130.

129. Мачулко Р. М. Економічна підготовка підлітків у навчально-виховному процесі міської школи : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Л. Українки / Р. М. Мачулко. – Луцьк, 1996. – 169 с.

130. Мельникова Н. Б. Проблемы прикладной экономической ориентации курса алгебры средней школы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. Б. Мельникова. – М., 1980. – 22 с.

131. Мельничук И. А. Экономическое воспитание младших школьников в процессе учебной и внеклассной работы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13. 00. 01. / Минский госуд. пед. ин-т им. А. М. Горького. – Минск, 1989. – 20 с.

132. Миронова С. П. Педагогічне вивчення сімей, які виховують дітей з психо-фізичними порушеннями / С. П. Миронова // Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології. – Херсон, 2010. – С. 129-134.

133. Михайлов М. И. Взаимосвязь экономического и эстетического воспитания школьников / М. И. Михайлов // Формирование современного экономического мышления у школьников. – Владимир, 2008. – С. 107-112.

134. Надточиева О. А. Формирование экономической культуры личности старшеклассника с использованием средств искусства : дис. … канд. пед. наук / О. А. Надточиева. – Луганск, 2000. – 213 с.

135. Нисимчук А. С. Педагогические основы экономического воспитания учащихся в сельской общеобразовательной школе : дис. … канд. пед. наук / А. С. Нисимчук. – Киев, 1990. – 217 с.

136. Нисимчук А. С. Экономическое воспитание учащихся сельской общеобразовательной школы / А. С. Нисимчук. – К. : Рад. шк., 1988. – 144 с.

137. Нисимчук А. С. Экономическое образование школьников : книга для учителя / А. С. Нисимчук. – М. : Просвещение, 1991. – 126 с.

138. Нисимчук А.С. Экономическое воспитание подростков сельской школы / А. С. Нисимчук, К. А. Смолюк // Сов. педагогика. – 1988. – № 11. – С. 26-29.

139. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К. : Видавничий центр "Просвіта", Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", 2000. – 368 с.

140. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.

141. Овчарук О. В. Компетентність як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні. – К. : К.І.С., 2003. – С. 13-41.

142. Ожегов Ю. П. Новое экономическое мышление / Ю. П. Ожегов, Е. В. Никанорова // Педагогика, 1991. – № 6. – С. 57-62.

143. Орлов А. В. Організаційно-методичні засади становлення виховної роботи у Харківській школі-інтернаті для сліпих (20-ті-30-ті роки XX століття) / А. В. Орлов // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 8. – С. 32-34.

144. Особенности познавательной деятельности слепых и слабовидящих школьников / под ред. А. И. Зотова, А. Г. Литвака. – Л. : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974. – 210 с.

145. Падалка О. С. Особливості економічної освіти та виховання / О. С. Падалка // Наукові записки : зб. наук. ст. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; уклад. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 268 с. – (Серія “Педагогічні та історичні науки”). – Вип. LXXVIII (78) – С. 3–11.

146. Падалка О. С. Подготовка студентов педагогических вузов к экономическому воспитанию школьников : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук / О. С. Падалка. – Киев, 1991. – 22 с.

147. Петренко М. І. Формування і розвиток економічного мислення як мета економічної освіти : метод. мат-ли на допомогу вчителям економіки загальноосв. закладів / М. І. Петренко. – Ніжин : НДУ, 2006. – 25 с.

148. Петровский А. В. Общая психология : учеб. для высш. пед. учеб. завед. / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Издательский центр "Академия"; Высшая школа, 2001. – 512 с.

149. Платонов К. К. Проблемыспособностей / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.

150. Побірченко Н. А. Підготовка учнівської молоді до ринкової економіки / Н. А. Побірченко. – К. : Знання, 1999. – 60 с.

151. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності / Н. А. Побірченко. – К. : Знання, 1999. – 286 с.

152. Подласый И. П. Педагогика : учеб. для студ. пед. вузов : в 2 кн. Кн. 2 / И. П. Подласый. – М. : 1999. – 256 с.

153. Поляков В. А. Непрерывное экономическое образование молодежи / В. А. Поляков, И. А. Сасова // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 19–26.

154. Понамарев Л. Н. Экономическая культура : сущность, направления развития / Л. Н. Пономарев, Л. Ю. Эпштейн. – М. : Мысль, 1967. – 269 с.

155. Попов В. Д. Экономика плюс педагогика: очерки об экономическом воспитании молодежи / В. Д. Попов. – М. : Мол. гвардия, 1986. – 288 с.

156. Приходько В. Н. Экономическая культура современного украинского

общества : дис. на соиск. учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.03 / Киев. эконом. ун-т – К., 1994. – 268 с.

157. Прокопенко И. Ф. Экономическое образование школьников / И. Ф. Прокопенко, Е. Н. Камышаченко, В. И. Лозовая. – Харьков : Основа, 1995. – 170 с.

158. Прокопенко І. Ф. Людина у світі економіки та бізнесу : експерим. підруч. для серед. загальноосвіт. шк. / І. Ф. Прокопенко. – Харків : Основа, 1995. – 310 с.

159. Прокопенко І. Ф. Теоретичні та методичні основи економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах : дис. у формі наук. доп. … доктора пед. наук : 13.00.04; 13.00.01 / І. Ф. Прокопенко. – К., 1996. – 67 с.

160. Пронікова І. В. Економічне виховання – основа формування життєвої компетентності молоді / І. В. Пронікова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2014. – № 120. – С. 175-178.

161. Прутченков А. С. Деловая игра как средство экономического воспитания школьников / А. С. Прутченков // Школа и производство. – 1991. – № 10. – С.60–62.

162. Прутченков А. С. Основы экономики: практикум : учеб.-метод. пособие для сред. школ по курсу “Экономика в школе” / А. С. Прутченков, Б. А. Райзберг . – М. : “Гуманитарий”, 1993. – 96 с.

163. Прутченков А. С. Экономическое воспитание подростков в первичном трудовом коллективе школы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : 13.00.01 / А. С. Прутченков. – М., 1990. – 16 с.

164. Прутченков А. Экономическое воспитание молодежи в контексте современных социальных преобразований [Электронный ресурс] / А. Прутченков, Т. Терюкова. – Режим доступа : http://novainfo.ru/archive/1/ekonomicheskoe-vospitanie-molodezh

165. Психологические исследования творческой деятельности / под ред. О.

К. Тихомирова. – М. : Высшая школа, 1975. – 396 с.

166. Психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К, 1968. – С. 424.

167. Пустовійт Р. Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників : дис. … канд. пед. наук / Р. Ф. Пустовійт. – Черкаси, 1997. – 209 с.

168. Радаев В. В. Экономическая социология / В. В. Радаев. –М. : Аспект Пресс,1998. – 368 с.

169. Рогуль О. М. Технологія виховної діяльності / О. М. Рогуль, Н. В. Семергей // Імідж сучасного педагога. – 2001. – № 1. –С. 34-37.

170. Розов В. К. Методика экономического воспитания школьников / В. К. Розов. – М. : Просвещение, 1985. – 159 с.

171. Розов В. К. Экономическое образование и воспитание учащейся молодежи / В. К. Розов // Советская педагогика. – 1982. – № 8. – С. 30–37.

172. Рябинина Н. П. Педагогические условия экономического воспитания учащихся старших классов : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. П. Рябинина. – Челябинск, 1984. – 21 с.

173. Савенко О. О. Економічна підготовка учнів у позашкільних навчальних закладах : дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова / О. О. Савенко. – К., 2011. – 200 с.

174. Сайтз Р. Д. Экономика для школьников: об экономическом воспитании учащихся США / Р. Д. Сайтз // Экономика и организация промышленного производства. – 1989. – № 5. – С. 158–162.

175. Самохина А. Научно-методическое обеспечение экономического образования / А. Самохина // Экономика в школе. – 1998. –№ 2. – С. 64-70.

176. Сасова И. А. Педагогические технологии социально-экономической подготовки школьников / И. А. Сасова // Образование и рынок. – 1998. – № 1. – С. 23–26.

177. Сасова И. А. Теория и практика экономической подготовки школьников к труду в новых условиях хозяйствования : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра пед. наук : 13.00.01 / И. А. Сасова. – М., 1989. – 36 с.

178. Сасова И. Воспитывающий характер обучения / И. Сасова //Образование и рынок. – 1998. – № 2. – С. 26-31.

179. Сасова І. А. Концепція розвитку соціально-економічної освіти і виховання учнів загальноосвітньої школи / И. А. Сасова, О. С. Падалка, О. Т. Шпак . – К. : УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 12 с.

180. Сасова І. А. Неперервна економічна освіта : навч. прогр. / И. А. Сасова, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 176 с.

181. Сасова І. А. Основи економіки та бізнесу: практ. курс для учнів загальноосвіт. шкіл / И. А. Сасова, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. – 67 с.

182. Сборник деловых игр, конкретных ситуаций и практических задач : метод. пособие / под ред. В. И. Матирко. – М. : Высш. шк., 1991. – 255.

183. Свиридюк Т. П. Нариси з історії тифлопедагогіки на Україні / Т. П. Свиридюк, Т. А. Гроза, Т. І. Ранська. – Київ, 1999. – 102 с.

184. Семенихин В. А. Экономическое образование и воспитание в школе В. А.Семенихин. – М., 2006. – С. 86-89.

185. Сивашинская Е. Ф. Педагогика современной школы : курс лекций для студ. пед. спец-тей вузов / Е. Ф. Сивашинская, И. В. Журлова / под общ. ред. Е. Ф. Сивашинской. – Минск : Экоперспектива, 2009.– 212 с.

186. Сивкова Г. И. Социальная компетентность / Г. И. Сивкова // Вакансия. – 2001. – № 13. – С. 98-104.

187. Синьов В. М. Нова стратегія розвитку корекційної педагогіки в Україні / В. М. Синьов, А. Г. Шевцов // Дефектологія : наук.-метод. жур. – 2004. – № 2. – С. 6-10.

188. Синьов В. М. Основи теорії виховання : навч. посіб. / В. М. Синьов, О. І. Пометун, В. І. Кривуша, М. О. Супрун / за заг. ред. В. М. Синьова. – Київ: РВВ КІВС, 2000. – 40 с.

189. Синьов В. М. Психологічні закономірності розвитку і соціалізації особистості як теоретико-методологічне підґрунтя розробки виховних та

корекційних концепцій / В. М. Синьов // Актуальні проблеми юридичної психології. – К., 2006. – С. 15–19.

190. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В. М. Синьов. – К. : МП Леся, 2010. – С. 494-505.

191. Синьов В. М. Тенденції розвитку освіти дітей з психофізичними вадами в Європі та Україні : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / В. М. Синьов / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Вип. ІХХ, ч. 1. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – С. 7 – 26.

192. Синьова Є. П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору [Текст] : монограф. / Є. П. Синьова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 441 с.

193. Синьова Є. П. Психолого-педагогічні особливості навчальної діяльності дітей з глибокими порушеннями зору / Є. П. Синьова // Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова – Вип. XLII. – К. : 2001. – С. 88 – 91.

194. Синьова Є. П. Тифлопсихологія. Психологічні особливості людей з глибокими порушеннями зору : підруч. / Є. П. Синьова. – К. : Знання, 2008. – 365 с.

195. Синьова Є. П. Тифлопедагогіка України: витоки, сьогодення, перспективи розвитку / Є. П. Синьова, С. В. Федоренко // Заклик – № 11-12. – 2006. – С. 8-13.

196. Синьова Є. П. Тифлопедагогіка : підр. / Є. П. Синьова, С. В. Федоренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 325 с.

197. Скаткин В. Г. Методология и методика педагогических исследований: в помощь начин. исследователю / В. Г. Скаткин. – М. : Педагогика, 1986. – 151 с.

198. Смолюк И. А. Экономическое воспитание старшеклассников в процессе трудового обучения : дис. … канд. пед. наук / И. А. Смолюк. – Киев, 1988. – 184 с.

199. Собчук О. М. Технологія економічної освіти старших підлітків :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец 13.00.01 / О. М. Собчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 24 с.

200. Соколова Г. Н. Экономическая социология / Г. Н. Соколова – Мн. : Высш. шк., 1998. – 368 с.

201. Солнцева Л. И. Введение в тифлопсихологию раннего, дошкольного и школьного возраста / Л. И. Солнцева. – М. : Полиграф-сервис, 1997. – 121 с.

202. Солнцева Л. И. Теоретические и практические проблемы современной тифлопедагогики и тифлопсихологии / Л. И. Солнцева // Специальная психология. – № 2 (8). – 2006. – С. 4-25.

203. Солоненко Н. С. Зміст і методика навчання менеджменту учнів 10 – 11 класів загальноосвітніх шкіл : дис. …канд. пед. наук : чпец. 13.00.02 / Н. С. Солоненко. – Тернопіль, 2000. – 204 с.

204. Сопер Д. Тест на экономическую грамотность : пособие для экзаменатора. 2-е изд./ Д. Сопер, У. Уолстер. – Нью-Йорк, 1987.– 92 с.

205. Старченко К. М. Виховання у старшокласників підприємливості в навчально-трудовій діяльності : дис. канд. пед. наук / К. М. Старченко. – К., 1994. – 214 с.

206. Стеблюк С. В. Сутність поняття економічної культури у підготовці спеціалістів сфери кооперації / С.В. Стеблюк // Педагогічний альманах : зб. наук. пр. / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 12. – Ч. 3. – С. 185-189.

207. Стернина Э. М. Роль общиния в формировании нравственных качеств личности слабовидящих школьников / Э. М. Стернина // Изучение личности аномальных детей. – М. : АПН СССР, 1974. – С. 112-119.

208. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибр. твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1980. –Т. 3. –303 с.

209. Терюкова Т. Экономическое образование как процесс коммуникации / Т. Терюкова. // Экономика в школе, 1999. – № 4. – С. 53-59.

210. Товстик В. А. Экономическое воспитание школьников / В. А. Товстик. – М., 1983. – 112 с.

211. Трудова політехнічна школа: міфи і реальність (1917–1941 рр.) / [Д. О. Тхоржевський, А. В. Вихрущ, Г. В. Терещук та ін.]. – К., б.н.в., 1994. – 135 с.

212. Улыбин К. А. Современное экономическое мышление / К. А. Улыбин.– М. :Политиздат, 1986. – 239 с.

213. Уткин Э. А. Сборник ситуационных задач, деловых и психологических игр / Э. А. Уткин. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 184 с.

214. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения / К. Д. Ушинский. –М. : Учпедгиз, 1945. – Т. 2. – 263 с.

215. Федоренко С. В. Організація допомоги дітям з порушеним зором в Україні (історія та сучасність) / С. В. Федоренко // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. пр. – Вип. 8. – К., 2007. – С. 112-122.

216. Федоренко С. В. Соціальний стан та питання навчання сліпих у дореволюційній Україні / С. В. Федоренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 13. – С. 137-140.

217. Федоренко С. В. Тифлодидактика : навч. посіб. / С. В. Федоренко //. – К. : ДІА, 2009. – 144 с.

218. Федоренко С. В . Навчання і виховання дітей з порушеннями зору в Україні: історія та сьогодення : монографія С. В. Федоренко. – Запоріжжя, 2012. – 371 с.

219. Федоров А. И. Экономическое воспитание в школе и дома / А. И. Федоров. – Горький : Волго-Вятское изд-во, 1990 – 127 с.

220. Феоктистова В. А. Специальные занятия по коррекции вторичных отклонений в развитии слепых и слабовидящих школьников / В. А. Феоктистова // Особенности учебной и трудовой деятельности при глубоком нарушении зрения : межвуз. сб. : обзор науч. трудов / отв. ред. А. Г. Литвак. – Л., 1983. – С. 84–91.

221. Феоктистова В. А. Хрестоматия по истории тифлопедагогики / В. А. Феоктистова. – Москва : Просвещение, 1981. – 168 с.

222. Феофанов В. П. Экономические отношения и экономическое сознание / В. П. Феофанов. – Новосибирск : Наука. (Сиб. отд-ние), 1979. – 270 с.

223. Фіцула М. М. Педагогіка [Електронний ресурс] / М. М. Фіцула / – Видання 3-тє, стереотипне. – К. : Академвидав, 2009. – 560 с. – Режим доступу : http://academia-pc.com.ua/product/73

224. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне.– М. : Новости,1991. – 757 с.

225. Чеботарьова Л. І. Впровадження економічної підготовки учнів в Україні / Л. І. Чеботарьова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту.– 2000. – № 10. – С. 92–97. – (Серія “Педагогіка”).

226. Чеботарьова Л. І. Економічне виховання та освіта старшокласників у процесі вивчення предметів шкільного освітнього компоненту : дис. … канд. пед. наук. 13.00.07 / АПН України, Інститут проблем виховання АПН України / Л. І. Чеботарьова. – К., 2002. – 217 с.

227. Чеботарьова Л. І. Зміст і форми економічної підготовки старшокласників : метод. рек. / Л. І. Чеботарьова. – К. : КНЕУ, 1999. – 50 с.

228. Чеботарьова Л. І. Зміст і форми економічної підготовки учнів / Л. І. Чеботарьова // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. Миколи Гоголя. – 2001. – № 1. – С. 49–55.

229. Чеботарьова Л. І. Стан та проблеми економічної підготовки учнів / Л. І. Чеботарьова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – 2001. – № 6. – С. 109–114. – (Серія “Педагогіка”).

230. Шацкий С. Т. Из лекционного курса “Колхозное строительство школа” : Пед. соч. в 4-х т. – М. : Просвещение, 1965. – Т. 4 . – 49 с.

231. Шемякин Б. П. Экономическое воспитание школьников: вопросы теории и методики / Б. П. Шемякин. – М. : Педагогика, 1986. – 95 с.

232. Шеремет М. К. Проблеми і перспективи спеціальної освіти / М. К. Шеремет // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова : зб. наук. праць (Серія 19. «Корекційна педагогіка та психологія»). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 7. – С. 79 – 81.

233. Шпак А. Т. Организация экономического образования и воспитания учащихся / А. Т. Шпак. – К. : Рад. шк., 1987. – 128 с.

234. Шпак А. Т. Совершенствование организации экономического образования и воспитания старшеклассников : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А. Т. Шпак. – К., 1984. – 25 с.

235. Шпак О. Т. Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти / О. Т. Шпак. – К. : Четверта хвиля, 2000. – 352 с.

236. Шпак О. Т. Економічна підготовка учнів в сучасних умовах господарювання / О. Т. Шпак // Рідна школа. – 1991. – № 7. – С. 91-97.

237. Шпак О. Т. Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної роботи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук. – К., 2001. – 34 с.

238. Шпак О. Т. Учителю про економічне виховання учнів: питання генезису і компетентност і : навч. посіб. / О. Т. Шпак. – К. : Четверта хвиля, 1998. – 223 с.

239. Щеглов Ю. Экономическое образование и новые информационные технологии / Ю. Щеглов // Экономика в школе. – 1998. – № 1. – С. 16-28.

240. Щедрина Е. В. Исследование экономических представлений у детей / Е. В. Щедрина // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 157-164.

241. Экономическая культура: сущность, направления развития / Л. Н. Пономарев, В. Д. Попов, В. И. Чичканов. – М. : Мысль, 1987. – 268 с.

242. Экономическая теория в школе / под ред. Л. А. Гусева. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.

243. Экономическое воспитание и образование молодежи / сост. А. В. Антонюк, В. А. Мельченко. – К.: Молодь, 1986. – 184 с.

244. Экономическое образование и воспитание учащихся : пособие для учителя / Н. И. Горлач, И.Ф. Прокопенко, В. К. Розов и др. / под ред. Н. И. Горлач. – К. : Радянська школа, 1989. – 336 с.

245. Элдер Патрисия К. Что значит экономическая грамотность для постсоветских стран / К. Элдер Патрисия // Экономика в школе. – 2000. – №

4. – С. 6-10.

246. Эпштейн Л. Е. Вопросы экономического воспитания учащихся в средней школе / Л. Е. Эпштейн // Социально-экономические проблемы народного образования / под ред. В. А. Жамина, С. Л. Костояна. – М. : Просвещение, 1969. – С. 126–132.

247. Becker W .E. Chalk and talk : A national survey on teaching undergraduate economics / W. E. Becker, M. Watts // American Economic Review. – 1996. – № 6. – P. 44–53.

248. Becker W.E. Economic education research: Part III, statistical estimation methods / W. E.Becker // Journal of Economic Education. – 1998. – № 10. – P. 4–15.

249. Becker W. E. The learning effect of assessment and evaluation in high school / W. E. Becker, S. Rosen // Economics of Education Review. – 1996. – № 11. – P. 10.

250. Cook G. A. George Herbert Mead: the making of social pragmatist / G. A. Cook. – University of Illinois Press, 1993. – P. 4.

251. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft).

252. Eckalbar John C. An Extended Duopoly Game / Eckalbar John C. // Journal of Economic Education. – 1999. – № 1. – P. 41–52.

253. Fukuyama Sh. F-test for appraising the ability to choose methodically among occupations / Sh. Fukuyama. – Ashiya : AshiyaCollege Press, 1984. – 256 p.

254. Goeree J. K. Classroom games : Rent seeking and the inefficiency of non-market allocations / J. K. Goeree, C.A. Holt. // Journal of Economic Perspectives. – 1998. – № 13. – P. 17–26.

255. Holland J. L. You and Your Carrer / J. L. Holland. – N.-Y. : Psychological Assessment Resources, Inc., 1994. – 36 p.

256. Kagan G. Risk-adjusted returns and stock market games / G. Kagan, H. Mayo, R. Stout // Journal of Economic Education. – 1996. – № 6. – P. 39–50.

257. Katz A. Technology and the teaching of economics to undergraduates / A.

Katz, W.E. Becker // Journal of Economic Education. – 1998. – № 3. – P. 94–99.

258. Maier Mark H. A Critical Review of Learning from the Market : Integrating The Stock Market Game across the Curriculum / Mark H. Maier // Journal of Economic Education. – 2000. – № 3. – P. 83–88.

259. McNeal J. Children as Consumers: insights and implications / J. McNeal – Lexington, MA : Health and Co, 1988. – 246 p.

260. Mishkin F. S. Learning from the market: Integrating The Stock Market Game across the Curriculum / F. S. Mishkin – New York : National Council on Economic Education, 1999. – 120 p.

261. Shmanske S. Enrollment and Curriculum : A Laffer Curve Analysis / S. Shmanske // Journal of Economic Education. – 2001. – № 1. – P. 73–82.

262. Siegfried J. J. Male-female differences in economic education : A survey / J. J. Siegfried // Journal of Economic Education. – 1989. – № 10. – P. 6–18.

263. Spector L. C. Profit analysis and economic education / L. C. Spector, M. Mazzeo // Journal of Economic Education. – 1998. – № 11. – P. 37–44.

264. Wood W.C. The Stock Market Game : Classroom use and strategy / W. C. Wood, S. L. O'Hare, R. L. Andrews // Journal of Economic Education. – 1997. – № 3. – P. 23–46.

265. Yankelovich A. National Survey of Economic Education / A. Yankelovich. – N.-Y. : Philips Petroleum C°, 1996. – 238 p.

266. Ziegert A. L. The role of personality temperament and student learning in principles of economics : Further evidence / A. L. Ziegert // Journal of Economic Education. – 1998. – № 4. – P. 22.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест
(визначення рівнів когнітивного компонента економічної компетентності)

1) Яка середньомісячна заробітна плата на території України:

А) в межах 2000-4000 грн.;

Б) менш ніж 2000 грн.;

В) більше 4000 грн.;

Г) мені не відомо.

2) Чи відомо Вам для чого громадянин має сплачувати податки:

А) так;

Б) ні;

В) складно відповісти.

3) Яка, на Вашу думку, професія більш оплачувана в Україні:

А) пілот літака;

Б) вчитель;

В) лікар;

Г) бібліотекар.

4) Депозит це:

А) економічні відносини з приводу передачі засобів клієнта на тимчасове користування банку;

Б) фінансова нестабільність бюджету країни;

В) перерозподіл відповідальності банку;

Г) не знаю.

5) Економічна криза це:

А) стадія рецесії економіки;

Б) різке погіршення економічного стану країни;

В) покращення стану робочої сили;

Г) не знаю.

6) Іноземна валюта це:

А) іноземні запозичення;

Б) іноземний імпорт;

В) грошові одиниці іноземних держав;

Г) не знаю.

7) На Вашу думку, економічна ситуація в країні може вплинути особисто на Вас:

А) так;

Б) ні;

В) не знаю.

8) Чи можна у звичайному супермаркеті України розрахуватися доларами США:

А) так;

Б) ні;

В) лише в межах м. Києва;

Г) не знаю.

9) Чи правильне твердження «ПДВ на території України складає 20%»:

А) так;

Б) ні;

В) не знаю.

10) Якщо Україна купує банани в іншої іноземної держави, то це:

А) імпорт;

Б) експорт;

В) дефляція;

Г) не знаю.

11) Який з українських банків є державним:

А) Ощадбанк;

Б) Приватбанк;

В) Мастеркард;

Г) не знаю.

12) Громадський транспорт передбачає, що ним можуть користуватися:

А) лише певні особи;

Б) будь-хто;

В) всі, окрім громадян іншої держави;

Г) не знаю.

13. До яких міжнародних організацій входить Україна:

А) НАТО;

Б) ЄС;

В) Митний Союз;

Г) ООН.

14. Що таке безготівковий розрахунок:

А) розрахунки без використання готівки;

Б) розрахунки з банком;

В) бартерний обмін товарами і послугами;

Г) не знаю.

0-7 правильних відповідей – низький рівень когнітивного компонента.

7-11 правильних відповідей – середній рівень когнітивного компонента.

11 і більше правильних відповідей – високий рівень когнітивного компонента.

Додаток Б

Тест «Чи хочу я вивчати економіку?»

За кожну правильну відповідь - 1 бал, неправильну - 0 балів.

1. Найбільше задоволення я отримую від:

А. Вивчення предметів математичного циклу;

Б. Вивчення предметів природничого циклу;

В. Вивчення предметів суспільного циклу.

2. Чи хотів би я розпочати свою власну справу:

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

3. Для мене гарним вчителем є той, хто:

А. Виявляє цікавість до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;

Б. Викликає інтерес до предмету, так що учні вчаться із задоволенням і поглиблюють свої знання в цього предмету;

В. Створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.

4.Мені подобається, коли люди:

А. Радіють виконаній роботі;

Б. Із задоволенням працюють в колективі;

В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. Я хотів би, щоб мої друзі:

А Були чуйні і допомагали людям, коли для цього представляються можливості;

Б. Були вірні і раді мені;

В. Були розумними і цікавими людьми.

6. Чи хотів би я вивчати економіку?

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

7.Більше всього я не люблю на уроках:

А. Коли у мене щось не виходить;

Б. Коли мені ставлять погану оцінку;

В. Коли мене критикують.

8.Здається, найгірше, коли педагог:

А. Не приховує, що деякі учні йому несимпатичні, насміхається і жартує над ними;

Б. Викликає дух суперництва в колективі;

В. Недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. Чи знадобляться мені у житті знання з економіки?

А. Так;

Б. Ніколи не замислювався над цим;

В. Ні.

10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:

А. Досягнув успіху в житті;

Б. По-справжньому захоплений своєю справою;

В. Відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю.

11. У першу чергу школа має:

А. Навчити вирішувати завдання, які ставить життя;

Б. Розвивати перш за все індивідуальні здібності учня;

В. Виховувати якості, що допомагають спілкуватися з людьми.

12. Якби у мене було більше вільного часу, більш охоче за все я використовував би його:

А. Для здобуття практичних навичок з економіки;

Б. Для відпочинку і розваг;

В. Для своїх улюблених справ і самоосвіти.

13. Я люблю, коли на уроках:

А. Учитель проводить ділові ігри;

Б. На мене вчитель не звертає уваги;

В. Учитель і однокласники прислухаються до моєї думки.

14. Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:

А. Розповіли про яку-небудь цікаву справу, пов'язану з навчанням, спортом тощо;

Б. Написали про мою діяльність;

В. Обов'язково розповіли про колектив, в якому я навчаюсь.

15. Краще всього я вчуся, якщо вчитель:

А. Здійснює до мене індивідуальний підхід;

Б. Може викликати у мене інтерес до предмету;

В. Влаштовує колективні обговорення проблем, що вивчаються.

16. Для мене немає нічого гіршого, ніж:

А. Образа особистої гідності;

Б. Невдача при виконанні важливої справи;

В. Втрата друзів.

17. Більше за усе я ціную:

А. Успіх;

Б. Можливість цікавої спільної роботи;

В. Здоровий практичний розум і кмітливість.

18. Я не люблю людей, які:

А. Вважають себе гіршими за інших;

Б. Часто сваряться і конфліктують;

В. Заперечують усе нове.

19. Приємно, коли:

А. Працюєш над важливою для всіх справою;

Б. Маєш багато друзів;

В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

20. Здається, в першу чергу керівник повинен бути:

А. Доступним;

Б. Авторитетним;

В. Вимогливим.

21. У вільний час я охоче прочитав би книги:

А. Про те, як заводити друзів і підтримувати хороші відносини з людьми;

Б. Про те, як успішно розпочати власну справу;

В. Про останні досягнення науки і техніки.

22. Якби у мене були можливості, то я б:

А. Зайнявся бізнесом;

Б. Став би вченим;

В. Зайнявся політикою .

23. Мені б хотілося:

А. Зробити відкриття в науці;

Б. Розуміти все, що відбувається в суспільстві;

В. Навчитися приймати правильні рішення.

24. Для мене найважливіше знати:

А. Що я хочу зробити;

Б. Як досягти мети;

В. Як організувати людей для досягнення мети.

25. Людина повинна прагнути до того, щоб:

А. Інші були нею задоволені;

Б. Виконати своє призначення в суспільстві;

В. Щоб їй не дорікали за виконану роботу.

27. Я б хотів дізнатися:

А. Як стати раціональним споживачем;

Б. Як заробити велику кількість грошей;

В. Як організувати виробництво товарів або послуг.

Більше 20 балів – стійке бажання вивчати економіку.

10-20 балів –незначне бажання вивчати економіку.

До 10 балів – відсутність бажання вивчати економіку.

Додаток В

ЗАПИТАЛЬНИК КОС (комунікативних і організаторських схильностей)

Кожна правильна відповідь – 1 бал, неправильна – 0 балів.

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до ухвалення ними Вашої думки?
3. Чи довго Вас турбує відчуття образи, заподіяне Вам кимсь з Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що створилася?
5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?
6. Чи подобається Вам займатися суспільною роботою?
7. Чи правильно, що Вам приємніше і простіше проводити час з книгами або за якими-небудь іншими заняттями, ніж з людьми?
8. Якщо виникли які-небудь перешкоди в здійсненні Ваших намірів, то чи легко Ви відступаєте від них?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас за віком?
10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різні ігри і розваги?
11. Чи важко Ви включаєтеся в нову для Вас компанію?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете Ви домогтися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашої думки?
15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?
16. Чи правильно, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?
17. Чи прагнете Ви за слушної нагоди познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто в рішенні важливих справ Ви приймаєте ініціативу на себе?
19. Чи дратують Вас оточуючі люди і чи хочеться Вам побути одному?
20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?

22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам не вдається закінчити розпочату справу?

23. Чи переживаєте Ви почуття, незручності або утруднення, якщо доводиться проявити ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?

24. Чи правда, що Ви стомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?

25. Чи любите Ви брати участь в колективних іграх?

26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при рішенні питань, що зачіпають інтереси Ваших товаришів?

27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?

28. Чи правильно, що Ви рідко прагнете довести свою правоту?

29. Чи вважаєте Ви, що Вам не складно внести пожвавлення до малознайомої Вам компанії?

30. Чи берете Ви участь в суспільній роботі в школі?

31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?

32. Чи вірно, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?

33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому Вам компанію?

34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?

35. Чи правда, що Ви не відчуваєте себе досить упевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь великій групі людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?

37. Чи правильно, що у Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтеся в центрі уваги своїх товаришів?

39. Чи часто Ви бентежитеся, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що Ви не дуже упевнено відчуваєте себе в оточенні великої групи своїх товаришів?

До 15 правильних відповідей – низький рівень комунікативних та організаторських здібностей.

15-30 правильних відповідей – середній рівень комунікативних та організаторських здібностей.

Більше 30 – високий рівень комунікативних та організаторських здібностей.

Додаток Г

Запитальник «Мої пріоритети»

За кожну відповідь "так" - 1 бал, "ні" - 0 балів.

1. Я завжди дотримуюсь правил і законів.

2. Брак грошей мене дратує.

3. Я люблю зміни в житті – нові враження, нових людей, нову обстановку навколо.

4. Не люблю різні нововведення, віддаю перевагу раз встановленому твердому порядку.

5. Не люблю наперед розраховувати всі витрати. Легко беру в борг, навіть якщо знаю, що до терміну віддати буде важко

6. Я не чув ще справедливої критики в свою адресу або справедливих заперечень моїм доводам.

7. Я завжди прагну залишити гроші про запас на непередбачені витрати.

8. Заперечення і критика мене особливо дратують, коли я втомився і погано себе відчуваю.

9. Гроші мені потрібні тільки для того, щоб абияк прожити.

10. Мене привертає лише те нове, що відповідає мої принципам і інтересам.

11. Свої невдачі я переживаю сам і ні у кого не шукаю співчуття і допомоги.

12. Невдачі викликають у мене протест і обурення і бажання їх подолати.

13. Я вважаю, що при невдачах не можна зневірятися.

14. Я не люблю пригод і уникаю ризику.

15. Гроші мене абсолютно не цікавлять.

16. Я люблю мріяти про пригоди, але не шукаю їх в житті.

17. Пригоди я люблю тільки веселі і ті, що добре кінчаються, а ризикувати не люблю.

18. Я можу йти попереду інших в міркуваннях, але не в діях.

19. Прагну бути бережливим, але не скупим, люблю витрачати гроші з

толком.

20. Я люблю бути першим в компанії, керувати і направляти інших.

21. Я дуже акуратний в грошових справах і, знаючи неакуратність багатьох, не люблю давати у борг.

22. Я люблю опікати кого-небудь одного, хто мені сподобається.

23. Періодами я до грошей ставлюся легко і витрачаю їх не замислюючись, періодами боюсь залишитися без грошей.

24. Я завжди прагну учити людей правилам і порядку.

25. Слухаючи заперечення і критику, я шукаю доводи в своє виправдання, але не завжди наважуюся його висловити.

26. Якщо мене критикують або мені заперечують, мені завжди починає здаватися, що інші мають рацію, а я — ні.

27. Логічно обґрунтованих правил я прагну дотримуватись.

28. Я ніколи і нікому не дозволяю обмежувати мене в грошах.

29. Різні правила і розпорядки викликають у мене бажання навмисне їх порушити.

30. Якщо у мене узяли в борг, я соромлюся про це нагадати.

31. Я прагну дотримуватись правил і законів, але це не завжди мені вдається.

32. Суворо слідую тим правилам, які вважаю справедливими, борюся з тими, які вважаю несправедливими.

До 14 балів – низький рівень сформованості ціннісних пріоритетів.

14-24 балів – середній рівень сформованості ціннісних пріоритетів.

Більше 24 балів – високий рівень сформованості ціннісних пріоритетів.

Додаток Д

Тест

(визначення рівнів поведінково-діяльнісного компонента економічної компетентності)

За кожну правильну відповідь - 1 бал, неправильну - 0 балів.

1. Змогли б Ви вижити на безлюдному острові?
2. Вам під силу розрахувати сімейний бюджет?
3. Чи зумієте Ви здійснити покупку дорогого одягу?
4. Ви зможете спланувати свій відпочинок під час літніх канікул?
5. Чи зможете Ви повернути в магазин зіпсований товар?
6. Чи знаєте, як узяти кредит?
7. Чи легко знаходите вирішення практичних проблем?
8. Чи умієте лагодити речі?
9. Чи добре Ви організовані?
10. Змогли б ви організувати картотеку в офісі?
11. Чи знаєте Ви, як розпочати власну справу?
12. Чи знаєте Ви права споживача?
13. Чи знаєте, як розробити бізнес-план?
14. Чи зможете самостійно вести домашнє господарство?
15. Чи зумієте Ви виготовити якийсь товар, а потім продати його?

10-15 балів. Дуже практична людина, відмінно справляється з важкими ситуаціями, має гарні знання, розсудлива.

4-9 балів. Цілком може про себе потурбуватися. Не однаково легко зі всім справляється, але без великих зусиль.

3 бали або менше. Майже абсолютно не здатний про себе подбати. Без допомоги інших дуже важко діяти. Усі проблеми вирішують батьки.

Додаток Е

Перелік мультимедійних навчальних ПЗ

1. 1С:Школа. Экономика и право, 9-11 кл. [Електронний ресурс]: виробник ЗАО «1С», сумісно з ООО Видавництво «Вита-Пресс» і ООО «Дрофа», 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв.; 12 см. – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/2000/XP. – Заголовок з титул. екрану.
2. 50 лекций по микроэкономике [Електронний ресурс]: Проект Института «Экономическая школа». – Режим доступу: http://50.economicus.ru/index.php
3. Введение в макроэкономику [Електронний ресурс]: Компьютерное учебное пособие. – Лаборатория учебных программных средств. – Режим доступу: http://www.hse.ru/science/lab_ups/win/index.htm
4. Економіка, 10 клас: Педагогічний програмний засіб, Інтегрований електронний комплекс [Електронний ресурс]: виробник Науково-видавниче підприємство «АВТ лтд.», версія 1.0.1.2. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв.; 12 см. – Систем. вимоги: Windows 98/2000/NT/Me/XP. – Заголовок з титул. екрану.
5. Интерактивный курс. 1С:Торговля и склад 7.7 [Електронний ресурс]: виробник «Новая школа», 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв.; 12 см. – Систем. вимоги: Windows 98/ME/2000/XP. – Заголовок з титул. екрану.
6. Корпоративное финансирование и стоимость капитала [Електронний ресурс]: виробник «Кордис & Медиа», «Мультитрейд», 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв.; 12 см. – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT/XP. – Заголовок з титул. екрану.
7. Микроэкономика: Электронный ученик [Електронний ресурс]: Л.С. Тарасевич, П.И. Гребенников, А.И. Леусский; СПбГУЭФ, 2004. – Режим доступу: http://www.finec.ru/rus/parts/microeconomics/

8. Основы экономики [Електронний ресурс]: Электронная версия учебника М.А. Сторчевого. – Режим доступу: http://be.economicus.ru/index.php
9. Открытые Курсы Бизнеса и Экономики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.college.ru/economics/index.html
10. Экономика. Мировая экономика [Електронний ресурс]: виробник ТОВ «Русобіт-М Україна», 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв.; 12 см. – Систем. вимоги: Windows 2000sp4/XPsp1. – Заголовок з титул. екрану.
11. Экономическая теория [Електронний ресурс]: Электронный курс сервера дистанционного обучения. – Режим доступу: http://de.uapa.ru/